

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOV DADAŞ ALLAHVERDİ oğlu

“Elektron hökumətdə elektron sənəd dövriyyəsinin əhəmiyyəti”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisas şifri və adı:

060509 Kompüter elmləri

İxtisaslaşma:

İdarəetmənin informasiya texnologiyaları

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Hüseynova A.D.

Magistr proqramının rəhbəri:

akad.Abbasov Ə.M.

Kafedra müdiri:

akad.Abbasov Ə.M.

BAKİ – 2020

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	9
1.1. Elektron hökumət konsepsiyası	9
1.2. Elektron Hökumətin inkişaf modelləri	15
1.3. Sənəd dövriyyəsinin mexanizmi	25
II FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTDƏ SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN VƏZİYYƏTİ	32
2.1. Azərbaycanda elektron hökumətin vəziyyəti	32
2.2. Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsi, elektron sənəd mübadilələrinin qurulması	40
2.3. Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin problemi	47
III FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTDƏ SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN TƏKAMÜLÜ	59
3.1. Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin inkişafı	59
3.2. Elektron hökumətin sənəd mübadiləsinin keyfiyyətlərinin artırılması	62
NƏTİCƏ	71
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
ANNOTASIYA	78
PE3IOME	79
SUMMARY	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.Elektron hökumət - ən son informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadənin tətbiqinə əsaslanmış şəkildə bir sıra seçilmiş dövlət qurumları vasitəsilə təsdiqlənən Azərbaycan Respublikasının ərazisində hal-hazırda yaşayan bütün vətəndaş statusu olan şəxslərə, hüquqi, fiziki statusa malik şəxslərə və xarici vətəndaşlara,eyni zamanda vətəndaşlıq statusu olmayan kəslərə informasiya xidmətlərinin və bununla yanaşı e-xidmətlərin göstərilməsinə yardım göstərir. Elektron sənəd idarəetmə sistemlərinin tətbiq edilmə proseduru elektron hökumət konsepsiyası prosesləri ilə yaxından bağlıdır.

İndiki dövrdə, bir sıra ölkələr hökumətin səmərəliliyini artıran, geniş elektron xidmətlərin tətbiqinə imkan verən, vətəndaşların və digər şəxslərin iştirakının mümkünlüyünə imkan verən effektiv elektron sənəd idarəetmə sisteminin yaradılması üçün əhəmiyyətli səylər göstərirlər.

Elektron sənəd idarəetməsi dövlət orqanları, dövlət və yerli idarəetmə, dövlət və vətəndaşlar arasında elektron texnologiyaların tətbiqi ilə qarşılıqlı əlaqənin sadələşdirilməsinə xidmət etməlidir. Ancaq xarici təcrübənin ilkin təhlili bu nəticəni verir ki, bu məqsədlər həmişə əldə edilmir. Elektron sənəd idarəetməsi elektron sənədlərin yaranması, işlənməsi, ötürülməsi, qəbul edilməsi, saxlanması və məhv edilməsi proseslərinin məcmusunu əhatə edir, bunlar yoxlanılması və bütövlüyü, etibarlılığı, həmçinin zəruri hallarda bu sənədlərin alınması faktının təsdiqlənməsi ilə aparılmalıdır. Bu, təkcə mürəkkəb texnoloji problemlərin deyil, həm də təşkilati,hüquqi problemlərin yaranmasına gəlib çıxardır ki, bu hallar da bir çox dövlətlərdə uzun müddət ərzində mərhələlərlə həll edilir.

Bundan başqa, məlumat saxlama təhlükəsizliyinin təmin olunması, onun təsadüfən itirilməsi və ya bilərəkdən sızması ehtimalını gözə alaraq belə halların həll edilməsi üçün xüsusi çətinliklər yaranır. Aparat və proqram təminatının hazırkı

inkişaf səviyyəsi hələ məlumatların elektron şəkildə saxlanması və ötürülməsinin mütləq etibarlılığına zəmanət vermir. Müvafiq iş üçün, o cümlədən məlumatların qorunması sistemləri ilə bağlı xüsusi bilik və bacarıqlar tələb olunur. Bu proseslərin hüquqi təminatı sahəsində daha az mürəkkəb problemlər mövcuddur.

21-ci əsrin ən əsas zərurəti hesab edilən e-hökumət proqramı bir çox dövlətlər tərəfindən tətbiq olunur. Dünyadakı ölkələrin 98 faizinin e-hökumət portalı olması bunu sübut edir. Hazırda, portal üzərindən 500-ə yaxın xidmətdən ictimaiyyət istifadə edilməkdədir. EH portalının rəsmi olan Facebook səhifəsinə maraq gündəngünə artır. Hazırda, səhifənin minlərlə izləyicisi var. Səhifədə EH portalının e-xidmətlərdən yararlanmaq istəyən istifadəçi şəxslər öz düşüncələrini bildirir və tələb, təkliflərini irəli sürürlər.

Elektron hökumət layihəsi üzrə Azərbaycan MDB məkanında 4-cü sırada durur. Azərbaycanda elektron hökumətin tətbiqi Elektron Azərbaycan proqramı çərçivəsində aparılır və bununla yanaşı dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin maksimumlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Dünyanın bütün ölkələrindən - Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İngiltərə, Rumıniya, Almaniya, Danimarka, Ukrayna və s. ölkələrdə yaşayan istifadəçi şəxslərin portala müraciətinə əsasən deyə bilərik ki, bu e-portal Dünya azərbaycanlılarının vahidşəkilli bir informasiya məkanına çevrilmişdir.

Belə qərara gəlmək olur ki, e-gov.az vətəndaş münasibətlərində və həmçinin dövlət münasibətlərində kifayət qədər vacib yerdədir.

İnformasiya cəmiyyətin formalaşdırılmasında öndə olan məqsəd dövlət müəssisələri vətəndaşlar və biznes qurumları arasında məhsuldar əlaqənin qurulmasından ibarətdir. Əsas xidmətlərin, misal olaraq, müxtəlif cür sertifikatlar, personal sənədlər, gəlir vergiləri, məşğulluqla əlaqədar xidmətlər və ya şirkətlərin qeydiyyatdan keçirilməsi, vergi, təminatla bağlı müxtəlif cür xidmətlərin

biznes qurumlara online təqdim olunması, sosial və s. xidmətlər vətəndaşların informasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini əlverişli qılır. Elektron imza texnologiyalarının tətbiq olunması vaxta qənaət, tanınma, məxfilik, rahatlıq, bütünlük, inkaredilməzlik (cari məsuliyyətdən yayınmanın mümkün olmaması), işgüzar münasibət və əlaqələrin elektron formalara keçirilməsi qədər çox böyük avantajlara sahibdir.

E-xidmətlər, uyğun olaraq həyata keçirildiyi zaman, informasiya sistemlərinin istifadəsilə xidmət göstərmə proseduruna sərf olunan vaxtı müəyyən qədər azaldır. Həmçinin bu da idarəetmə orqanları və müəssisələri üçün açıq və aydın səmərəlidir. (*daxili səmərəlilik* məhz budur). İş yükünün azaldılması məqsədilə *özünə peşəkar xidmət* həlləri və integrasiya sxemləri qurmaq məqsədli hesab olunur.

Bununla belə, e-xidmətlər vətəndaşların dövlət orqanlarına və müəssisələrinə əməliyyat aparmağa sərf edilən zaman müddətinin maksimum azalmasına zəmin yaradır. Bu hal iki tərəf üçün də çox səmərəli hesab olunur (*xarici səmərəlilik*).

Online məlumat əldə olunma imkanı və interaktiv formanı düzgün doldurmaq, bir çox istifadəçinin vaxtına kifayət qədər qənaət edə bilər, ancaq bu mütləq deyildir. Əgər məlumat əldə edilmə məqsədilə yaxşı informasiya sistemi və axtarış operatorları mövcud deyilsə, istifadəçinin e-xidmətləri bir vaxt aparan alət kimi qəbul etmə ehtimalı vardır.

Yuxarıda qeyd olunanlara nəzərən deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktual və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanın mümkünlüyünü tələb edir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Elektron hökumət və Elektron dövlət anlayışları bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən, o cümlədən da M.Janssen, H.J.Scholl, O.Glassey, P.Parycek, E. Tambouris, E. Kalampokis, Загоруйко Ю.Ф., S.Virka, Кононенко С.И., Костов Ю.В. və digərləri tərəfindən öyrənilmişdir.

Respublikamızda isə bu sahənin tədqiq olunmasında Fətəliyev T.X., İmamverdiyev Y.N., Əliquliyev R.M., və digərləri iştirak etsə də bu sahədə yetərincə boşluqların mövcud olması danılmaz faktdır. Ofis işinin bir istiqaməti olaraq sənəd idarəetmə avtomatlaşdırılması istənilən şirkətin fəaliyyətini müşayiət edən rəsmi sənədlərin sayının artmasının nəticəsidir. Avtomatlaşdırma sistemi və yaxud e-sənəd idarəetmə sistemi (EDMS) idarəetmə proseslərinə dəstək verir, sənədlərlə işi avtomatlaşdırmağa imkan yaradır.

İstənilən növ materialdan gündəlik işlərin minimuma endirilməsi və əl işlərinin həcmnin azaldılması üçün yalnız bir keçidlə icazə verilir; vahid elektron sənəd sənədlərinin formalaşması və rahat bir axtarış sisteminin yaradılması; kağız medianın azaldılması və tamamilə aradan qaldırılması; texnoloji proseslərə uyğun sənədlərin keçməsi üçün alqoritmlərin işlənməsi; inzibati proseslərə dəstək; işçilər və şöbələr arasında daxili sənədlərin sürətli mübadiləsi; təlimat və əməllərin formalaşdırılmasını sürətləndirmək, habelə onların reallaşmasına nəzarət etmək; iş vaxtının paylanmasını planlaşdırmaq, işçilərin fəaliyyətini izləmək; xidmət sənədlərinin xarici sistemlər vasitəsilə ötürülməsi texnologiyasının inkişafı; sənədlərin işləmə sxeminin vahid bir alqoritmə endirilməsi;

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. Tədqiqatın mərkəzi obyektı olaraq e-hökumət konsepsiyası çərçivəsində elektron sənəd dövriyyəsi eləcə də dövlət orqanlarında e-sənəddən istifadə mexanizmi seçilmişdir.

Tədqiqat işinin predmetinin əsasında elektron hökumətdə elektron sənəd dövriyyəsi konsepsiyasının mahiyyətinin və gündəlik fəaliyyət sferasında əhəmiyyətinin təhlili dayanır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Elektron hökumət konsepsiyası çərçivəsində elektron sənəd dövriyyəsinin istifadə mexanizmini müəyyən etməkdir

və onun təkminləşdirilməsi üzrə təkliflər verməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı əsas vəzifələrin icra olunması gərəkdir:

- Elektron hökumət və bununla yanaşı elektron dövlət anlayışlarının mahiyyəti əhatəli təhlil olunmalı;
- Elektron hökumət konsepsiyası çərçivəsində elektron sənədin dövriyyəsi mexanizmi hərtərəfli araşdırılmalı;
- Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsi və onun qurulması modelləri təhlil olunmalı;
- Azərbaycanda elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin təkminləşdirilməsi üzrə təkliflər işlənilməlidir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informativ bazasının əsasında e-hökumət, e-dövlət, e-sənəd və e-imza dövriyyəsi sahəsində yerli və xarici ədəbiyyatlar, jurnallar, elmi məqalələr, o cümlədən də internet informasiya ehtiyatlarının resursları durur.

Tədqiqat işinin metodu. Tədqiqat işinin tədqiqində analiz və sintez metodologiyasından istifadə edilib. Xüsusilə vurğulaya bilərik ki, analiz metodu olaraq mövzu tam olaraq götürülmüş və daha sonra ayr-ayrı fəsilərə bölünərək hissə-hissə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. İşin elmi prizmadan yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir:

- Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin mövcud problemləri müəyyən olunmuş və bu problemlərdən çıxış mexanizmləri araşdırılmışdır.
- Elektron hökumətin sənəd mübadiləsinin keyfiyyətlərinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

- Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin təkamülü mərhələləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu və quruluşu. Tədqiqat işi girişdən, 3 fəsildən, nəticədən ibarətdir. Tədqiqat işinin sonunda ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Elektron hökumət konsepsiyası

Elektron hökumət anlayışı müasir idarəetmə təcrübəsində dövlət idarəetmə praktikasında prioritet istifadəni əhatə edir. Mövcud islahatların təşəbbüskarlarına əvvəllər əlçatmaz olan idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün əsaslı yeni vəzifələr qoymağa imkan verən müasir informasiya texnologiyalarının potensialı olduğunu vurğulamaq vacibdir. Sosialist Çin və liberal Amerika, kontinental Fransa, dumanlı Albion və Rusiya arasındakı böyük fərqə baxmayaraq, dünyanın aparıcı ölkələrində inzibati islahatların əsas meyilləri indi informasiya inqilabı ilə müəyyənləşdirilir. IT sahəsində irəliləyiş dövlətlərə daha yüksək səviyyədə cəmiyyətin idarə edilməsinin əsas vəzifələrini yerinə yetirməyə və vətəndaşlara daha geniş xidmətlər təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu səbəbdəndir ki, elektron hökumət layihəsi bir sıra seçilən ölkələrdə inzibati islahatların ən vacib tərkib hissəsinə çevrildi.

Dövlət qurumlarının kompüterləşdirilməsi ilə yanaşı, elektron hökumət vətəndaşların İnternetə geniş çıxışını təmin edir. Bu öz növbəsində dövləti vətəndaş cəmiyyətinə yönəltməyə, onu ictimai tələblərə daha həssas hala gətirməyə və eyni zamanda qərar qəbuletmə prosesində vətəndaşlara yeni imkanlar yaratmağa kömək olur. İnformasiya texnologiyalarının inqilabi rolu, həm də vətəndaşlara sağlamlıq, təhsil və təlim, məşğulluq, iş yerləri, sahibkarlıq, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ətraf mühitin qorunması, fəlakətlərin qarşısının alınması və mədəni inkişaf barədə müvafiq məlumatlar verməklə yeni bir ictimai uyğunlaşma səviyyəsinə çatma imkanı ilə əlaqələndirilir. və sosial inkişaf sahəsində digər razılaşdırılmış hədəflərə nail olmaq. Beləliklə, elektron hökumət çox vacib bir siyasi vəzifəni həll edir: vətəndaşların dövlətə etimadını bərpa etmək, dövləti və vətəndaş cəmiyyətini yeni bir informasiya səviyyəsində birləşdirmək.

Vətəndaşların dövlət orqan və müəssisələri ilə ünsiyyətini asanlaşdırmaqla yanaşı, elektron hökumət də dövlət aparatının fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirməyə imkan yaradır. Məsələn, Cənubi Koreyada elektron hökumətin şəffaflığı təmin edildikdən sonra dövlət orqanlarında korrupsiya səviyyəsi altı dəfə azaldı.

Bütün G8 ölkələrinin liderləri tərəfindən imzalanan 22.07.2000 tarixli Qlobal İnformasiya Cəmiyyəti üçün Okinawa Xartiyasında, lider dövlətlərin liderləri, demokratiyanın, açıq və məsuliyyətli idarəetmənin gücləndirilməsi sahəsində informasiya texnologiyalarının potensialının tam şəkildə dərk edilməsinin və hər kəsə imkan verilməsinin vacibliyini vurğulamışlar informasiya şəbəkələrinə.

BMT-nin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış elektron hökumətin vahid bir göstəricisi dünyadakı ölkələrin elektron hökumətdən istifadəyə hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Göstərici telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı və insan kapitalının inkişaf etmə səviyyəsi kimi meyarlar ilə qiymətləndirilir. Bu gün İT-nin inkişaf etməsi dünya birliyinin həyatında ən vacib amilə çevrilir. Dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsi bunu göstərir ki, dövlət xidmətlərinin elektron formada təşkil edilməsi istər dövlət, istərsə də vətəndaşlar üçün danılmaz üstünlüklər verir. Bu xidmətlərin təmin olunması üçün bir elektron hökumətin qurulmasıdır.

Beləliklə, elektron hökumət mövcud hökumətə alternativ olan yeni bir hökumət deyil, sadəcə dövlət idarəçiliyinin texnoloji bir alt sistemidir.

Elektron xidmətlərin tətbiq edilməsi informativ dəyişikliyə uğramış dövlət və cəmiyyətlərdə öz əskini tapmağa başlayıb. Mövcud bu vəziyyət elektron idarəetmə konsepsiyası anlayışının meydana gəlməsinə imkan verdi. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, elektron siyasi-iqtisadi sistemin yaranması, demokratik idarəetmə prinsipinin inkişaf etmiş, eyni zamanda inkişaf içərisində olan ölkələrdə tətbiq edilməsi və bu proseslərin təsiri nəticəsində baş tutan qloballaşma elektron

idarəetmə birbiriylə sıx əlaqəli şəkildə olan aşağıda göstərilən istiqamətlərdə inkişafa qədəm qoydu:

- ♣ elektron hökumət (ing. e-government)
- ♣ elektron biznes (ing. e-busines)
- ♣ elektron kommersiya (ing. e-commerce)
- ♣ elektron cəmiyyət (ing. e-society)

Elektron kommersiya internet texnologiyalarından məqsədli istifadə etməklə marketing və satışın təşkil olunmasını həyata keçirir. Belə ki, hökumət öz növbəsində satış və marketinglə məşğul olur. Ancaq elektron hökumətin mərkəzi elektronlaşma və elektron kommersiya deyil, məhz elə hökumətin özü hesab olunur. Qeyd olunması gərəkdir ki, e-hökumət davamlı şəkildə inkişafda olan rəqəmsallaşmış texnologiyaların tətbiqi nəticəsində ənənəvi hökumətin təkmilləşdirilməsi prosesidir.

Son dövrdə inkişaf edən çox ölkələrdə demokratiyanın daha da inkişafına səbəb olan amillərdən biri olan Elektron hökumətin (ingiliscə Electron Government) tətbiqi hesab edilməkdədir.

Elektron hökumət ixtiyari ölkənin dövlət(hökumət) strukturları barəsində məlumatların hər bir kəsə görə açıq hesab edilən şəbəkədə yerləşdirilməsidir. Başqa bir deyimlə, hər vətəndaş statusuna layiq olan şəxsin hər hansısa bir nazirlikdən başlayaraq, mənzil və təsərrüfat idarəsi, təhsil idarəsi, başqa sözlə, bütün qurumlara müraciət prosesi ixtiyari vaxt əlçatan olmalıdır və qurumlar online mühitdə lazımi informasiyanı geniş şəkildə təmin etməlidirlər.

Yüksək texnologiyaların nəznindəki inkişafında olan bir çox yeniliklər bir çox siyasi idarəetmə üsullarını və sosial fəaliyyətin bir çox müxtəlif sahələrini və

eyni zamanda iqtisadiyyatı köklü surətdə dəyişərək yeni ideyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İqtisadi cəhətdən cəmiyyətin başlanğıc inkişafı toxuma dəzgahının kəşfi ilə İngiltərədə başlamış industrial mərhələdən sənayədən sonrakı (yəni, postindustrial) mərhələsinə keçidi vasitəsilə baş tutdu. Bu zaman müxtəlif sosioloqlar postindustrial ideyaya əsaslanan informasiya cəmiyyəti barəsində yeni fikirlər irəli sürdülər. Bir çox ölkələr – Qərbi Avropa, Kanada, Yaponiya, 1960-cı ilin başlanğıcından bəri sənaye iqtisadiyyatından imtina edib, yeni formalaşan informasiya iqtisadiyyatında keçidinə başladılar. Qeyd edilən bu proses cəmiyyətin transformasiyası başqa sözlə, texnoloji cəhətdən evalyusiyaya uğraması- informasiya cəmiyyətinə keçiş ilə sonlandırıldı. Bir müddət vaxt keçdikdən sonra Asiya və Avropa qitəsindən olan ölkələr yavaş-yavaş bu prosesə qoşuldular. Nəticədə informasiya cəmiyyəti – cəmiyyət üzvlərinin xeyli hissəsinin yeni informasiya texnologiyalarından yararlanması ilə informasiyanın və bu anlayışın ali forması hesab edilən biliyin istehsalı, qəbulu, sistemli saxlanması, məqsədyönlü emalı və eyni tərzdə ötürülməsi prosesilə məşğul olan cəmiyyət hesab olundu. Məhz bu cəmiyyətdə istehsalın ən əsas məhsulu kimi informasiya və onun daha yüksək forması olan bilik hesab edilir. İnformasiya cəmiyyətində olan qarşılıqlı münasibətlər informasiyalaşdırma prosesinin – yəni əsas alət hesab edilən İKT vasitəsilə istehlakçıların informativ tələbatlarının ödənilməsi üçün uyğun mühitin yaradılması nəticəsində formalaşır. Yaxın dövrlərdə informasiya cəmiyyəti xüsusi termin kimi ancaq informasiya mühəndisləri, kompüter elmləri mütəxəssisləri deyil, həmçinin eyni zamanda sosioloqlar, iqtisadçılar, siyasətçilər, və bu elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan elmlərin bir çox əməkdar xadimləri tərəfindən kifayət qədər geniş prizmada işlədilir.

I nəsil kompüterlər kimi adlandırılan meynfreymlər hər hansı ixtiyari bir şəxsin əldə edə bilməyəcəyi qədər kifayət qədər bahalı və eyni zamanda çox böyük

ölçülü olduğu üçün yalnız dövlət müəssisələri və iriçaplı şirkətlər tərəfindən istifadə edilirdi. II nəsil mini kompyuterlər və ondan sonra yaranan, bir lokal şəbəkə içərisində bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəndirilə bilən III nəsil mikro kompyuterlər nisbətən ucuz olduqlarına görə geniş yayıldı. IV nəsildən etibarən internetin və başqa digər qlobal şəbəkələrin çox sürətli inkişafı müşahidə edilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə gedən inkişafı günü-gündən artan informasiya axışını gətirməklə yanaşı, bununla bərabər informasiya cəmiyyətinin bir çox müxtəlif sahələrində e-xidmətlərin geniş şəkili istifadə zərurətini göstərir. Kompüter texnologiyalarından istifadə edilməsi nəticəsində bir çox sahələrdə həyata keçirilən işlərin sadə, optimal və məqsədyönlü tətbiqi Elektron xidmətlər konsepsiyasını formalaşdırır. Bu cür sahələrə misal olaraq, təhsil sektorundan başlayaraq bank, səhiyyə, turizm, kommersiya, fərdi sahibkarlıq, sosial münasibətlər və dövlətin müxtəlif icra və idarəedici orqanları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi aid edilir. Yerinə yetiriləcək bir çox işlərin sadələşdirilməsi və optimallaşdırılması dedikdə onların daha da az vaxt və digər daha az resurslar sərf edilərək sürətli həyata keçilmə prosesi başa düşülür.

Mütəxəssislərin qənaətinə, elektron hökumət prosedurunun qurulumu ölkədə hakimiyyətdə olan strukturlarının daha şəffaf fəaliyyətinə imkan yaradır. Dünyanın öndə gedən ölkələrinin çoxsunda elektron hökumət adlı yüksək səviyyəli startuplar geniş həcmli istifadə dairəsinə malikdir.

Elektron hökumət proqramının əhəmiyyəti ilə bərabər eyni zamanda bir çox üstünlükləri də vardır. Proqramın tətbiq olunan anda müasir texnologiyanın geniş və yüksək dərəcəli tətbiq olunması nəticəsində dövlət orqanlarının səmərəlilik fəaliyyəti artır, büdcənin xeyli vəsaitinə qənaət edilir və həmçinin dövlət xidmətlərinin həyata keçmə müddəti, xərcləri aşağı düşür. Bundan əlavə dövlət orqanları üçün vahid (ümumi) informasiya mərkəzi formalaşır.

Yaradılmış təzə imkanların əsas prinsip və məqsədi xidmətlərin istifadəsinə görə dövlət qulluqçuları və eyni zamanda vətəndaşlar arasındakı məsafəni maksimum şəkildə azaltmaq, bu münasibətləri sadələşdirməyə çalışmaq və şəffaflaşdırmaqdan irəli gəlir. Dövlət orqanları və müəsisələri tərəfdən elektron xidmətlərin kifayət qədər geniş şəkili tətbiqi, onların həm sayının həm də keyfiyyətin artırılması, vətəndaş statusunda olan şəxslərin xidmətlərdən məmnunluq hissini yüksəldilməsi bu məqsəd üçün vasitəleridir.

Dövlət orqanlarının bir-birindən müxtəlif xidmətlərdən istifadə edən vətəndaş statuslu şəxslərin personal məlumatlarının üçüncü tərəf üçün əlçatan olmaması məqsədlə təhlükəsiz şəbəkələr daha böyük miqyasla inkişafdadır. Bundan əlavə, elektron əməliyyatların tətbiqi zamanı vətəndaşın şəxsiyyətinin müəyyən olunması təhlükəsizlik qədər ciddi bir məsələdir. Qeyd edilənlərin hər biri elektron imzanın (ES) zərurətini ortaya çıxarır[2].

Elektron hökumətin məqsədləri:

- 1) dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini artırmaq;
- 2) maya dəyərinin azaldılması
- 3) korrupsiyanın səviyyəsinin azaldılması.

Bu hədəflər, bildiyimiz kimi, istənilən bir inzibati islahat xarakterikdir.

1.2. Elektron Hökumətin inkişaf modelləri

Bütün dünyada təxminən 2001-ci ildən bu yana dövlət idarəçiliyi strukturunun optimallaşdırılmasına yönələn IT-layihələrinin həyata keçirilməsi reallaşdırılır. Bu kimi layihələr ümumi olaraq elektron hökumət adlandırılır və buraya əhəmiyyət kəsb etməyinə görə hakimiyyətin bir çox fərqli səviyyələrində və həmçinin yerli idarəetmə orqanlarında əlaqə mərkəzlərinin, rəsmi saytların yaradılışından başlayaraq, dövlət qurumlarında kağızsız prinsipli sənəd dövriyyəsi və eləcə də internet üzərindən müxtəlif seçkilərin təşkil olunmasınadək çoxsaylı tədbirlər aiddir.

Fransa və ABŞ-da hakimiyyət 1997-ci ildə İnternetdə veb saytlar qurmağa başladılar. ABŞ-da 2000-ci il üçün Birinci Gov 27 milyon federal hökumət səhifəsinə giriş etdi. İngiltərədə 2001-ci ildən bu yana dövlət xidmətlərinin vahid portalı fəaliyyət göstərir. Kanadada hökumət web saytı ilk olaraq 1994-cü ildə ortaya çıxdı və 2004-cü ildən Hökumət online sistemi mövcuddur. Almaniyada hər bir bələdiyyədə e-hökumətin inkişafı məqsədilə bir strategiya var və FAVORIT sistemi bütün hökumət idarələri üçün sənədsiz iş axını təmin edir. İspaniyada torpaq və daşınmaz əmlak hüquqlarının qeydiyyatı sistemi elektron formaya keçirildi. Finlandiyada ilk dəfə olaraq 50 milyon xəstə və 300 min tibb işçisini özündə birləşdirən tibbi qeydlərin arxivi yaradıldı. İsveçdə onlayn ticarət edə və vergi ödəyə bilərsiniz. Avropa Birliyinin elektron hökumət modeli yaradılmışdır. Effektiv elektron hökumət sistemləri Cənubi Koreya, Norveç, Sinqapur və Estoniyada qurulmuşdur.

Avtonom şəkildə istifadə edilir və yalnız ənənəvi şəkildə - əl ilə həyata keçirilən adi idarəetmə prosedurlarına əlavə olunur.

Daha sonra yerli şəbəkələrə qoşulmaq mümkün olan fərdi kompüterlər (PC) meydana çıxdı. Onlar ictimai deyil, idarəli olmağa davam etdilər. Söhbət idarəetmə məlumatlandırması, yəni. kompüter texnologiyalarının tətbiqindən gedir.

1991-ci il İnternetin ictimai bir şəbəkə olaraq meydana gəlməsi ilə vətəndaşlar və təşkilatlar məlumat mübadiləsində iştirak etdilər. Elektron hökumət konsepsiyası 2002-ci ildə eyni vaxtda AB və ABŞ-da təsdiqlənmişdir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin birinci səviyyəsinə misal olaraq dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin Vətəndaşların Vahid portal portalı vasitəsilə elektron formada alınması; ikinci səviyyə:dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün malların, xidmətlərin və işlərin elektron hökumət satınalmaları; üçüncü səviyyə:idarələrarası elektron qarşılıqlı əlaqə sistemi (SMEV); dördüncü səviyyə: aşağıda təsvir edilən hökumətin kadr portalları. Elektron hökumət, məlumatların elektron şəkildə işlənməsi, ötürülməsi və yayılması, dövlət hakimiyyəti orqanlarının bütün kateqoriyalı vətəndaşlara elektron vasitələrlə xidmətlər göstərməsi yolu ilə dövlət idarəçiliyinin təşkili kimi müəyyən edilir.

Dünya ölkələrində elektron hökumət xidmətlərinin müxtəlif modellərindən istifadə olunur. Həmin modellərlə tanış olaq.

SAFAD -İsveç beynəlxalq modeli

Administrativ İnkişaf məqsədi prinsipini ön görərək, İsveç Agentliyi qeyd edilən bu modeli yuxarıda bəhs olunan modelin təsiri ilə yaratmışdır. Model xidmət və texnologiya səviyyəsinə əsaslanaraq, e-hökumət xidmətlərinin inkişafı üçündür.

I Mərhələ. İnformasiya

Bu mərhələdə agentlik tərəfindən təklif edilmiş xidmətlər barəsində nəşrlər və informasiya təqdimatları qeyd edilir. SAFAD bu informasiyaları çox məhdud imkanlar çərçivəsində elektron saytla əlaqə qurmaq nəticəsində agentliyin hazır etdiyi informasiyalar kimi hesab edir. Qeyd edilən bu proses Avstraliya modelinə uyğun şəkildə funksional olaraq eynidir. SAFAD-ın bu mərhələsində agentliyin əsas fəaliyyətini tərkibində saxlayan xidmətlər, agentliyin xidmətləri varəsində

parlament tərəfindən qəbul edilmiş müraciət və qanunlar üçün olan bölmələr öz əksini tapmaqdadır.

II Mərhələ. Qarşılıqlı əlaqə

Bu mərhələ qarşılıqlı informasiya əlaqəsi kimi hesab edilir. Bu mərhələyə sayt ilə əlaqə imkanları əlavə olunur. Bu mərhələdə agentliyin xüsusi məlumat bazasında xidmətlər axtarışa verilir , çap variantlarına sifariş qəbul edilir, agentliyin xidmətlər ilə bağlı məlumatların sifariş forması yüklənilir və eyni zamanda agentliyin xəbərlər bülletenlərinə abunə olunur.

III Mərhələ. Tranzaksiya

Tranzaksiya mərhələsində agentlik tərəfindən göstərilən xidmətlərlə əlaqədar fərdi informasiyan və ya məlumatın verilməsini və qəbul edilməsi həyata keçirilir. Buna agentlik tərəfindən göstərilən müxtəlif xüsusi xidmətlər aiddir. Bu tip növ xidmətlərin internetdən istifadə etməklə göstərilməsi məqsədilə istifadəçi şəxs təhlükəsizlik baxımından tanınmalıdır. Həmçinin tranzaksiya mərhələsinə internetdən yararlanmaqla vergi bəyannamələrinin göndərilməsi,təsdiqi və s. kimi məsələlər daxildir.

IV Mərhələ. İnteqrasiya

SAFAD modelinin ən son mərhələsi olaraq dövlət orqanları və müəssisələri arasında xidmətlər inteqrasiyası təşkil olunur. Bu universal hökumətin reallaşdırılma prosesidir. Bu mərhələ internet vasitəsilə göstərilən xidmətlər prosesinin bir qədər də təkmilləşdirilib, artırılmasıdır.

Layn və Li modeli

Model Amerika Birləşmiş Ştatlarında e-hökumət prinsiplərindən yaranmışdır. Modelin federal dövlət strukturunun təcrübə və tədqiqatlarından yaradılmasına baxmayaraq, bunu başqa tip hökumət strukturlarına da tətbiq etmək

mümkündür. Layn və Li bu modelin yerli və federal səviyyələrdə də istifadə edilə biləcəyini 2001-ci ildə irəli sürmüşdür. Layn və Li bir çox dövlət müəssisə və orqanlarının inkişafını təbii tərəqqi hesab edir. Onların fikrincə aşağıdakı 4 mərhələnin icra edilməsi vətəndaşların real və universal algı-satqısı ilə başa çatır.

I Mərhələ. Kataloq

Qeyd olunan bu mərhələ dövlət orqanları və müəssisələrinin online iştirakını təmin edir. I mərhələdə dövlət müəssisə və orqanları barəsində müvafiq nəşrlər və informasiyalar toplanılır. Layn və Li modelində əsasən sözügedən bu mərhələdə aparılan işlər vətəndaşların və biznesmenlərin istəklərinə uyğun şəkildə aparılır. Mərhələnin adının kataloq olması isə agentliyin adi şəkildə fəaliyyətindən yaranıb. Sözügedən agentlik ümumi halda informasiyanı və sənədləri nəşr etdirir. I mərhələ başa çatan zaman agentliyin informasiya portalına və nəşr edilmiş sənədlərə sahib olması vəd edilir.

II Mərhələ. Tranzaksiya

II mərhələ agentliyin endogen sistemlərinin saytla qarşılıqlı inteqrasiyasını həyata keçirir. Buna səbəbdən agentlik istifadəçi şəxslərə dövlət orqanı tərəfindən aparılan tranzaksiya xidmətləri sahəsində individual informasiyaya əlçatanlılığı təşkil edir. Həmin vaxt istifadəçi şəxslər üçün lisenziyaların yenilənməsi və ödəmələrin online şəkili fəaliyyəti təmin olunur. Bu mərhələ agentliyin işçiləri ilə əlaqələri azaldan istifadəçilərlə agentlik daxilində tranzaksiyalar yekunlaşır.

III Mərhələ. Şaquli inteqrasiya prosesi

III mərhələdə dövlət vəzifələri və dövlət səviyyəsi arasındakı fərqlərə baxılır. Şaquli inteqrasiya prosesi eyni funksional sahədə hökumət və ya dövlətin müxtəlif səviyyələri üçün inteqrasiyanı nəzərdə tutur. Modelin bu mərhələsində biznesmenlərin dövlət orqanlarıyla lisenziya barəsində müraciətləri nəzərdə

saxlanılır. Başqa sözlə, bu mərhələyə yerli səviyyəli müəssisə və orqanların yüksək səviyyəli müəssisə və orqanlarla əlaqələrinin qurulması aiddir.

IV Mərhələ. Üfüqi integrasiya prosesi

Qeyd olunan bu ən son mərhələ müxtəlif funksiyaya malik dövlət orqanlarının informasiya texnologiyalarının istifadəçilərlə eyni əlaqələrin olması üzərində qurulub. Üfüqi integrasiyaya bir çox müxtəlif vergilərin və biznes ödəmələrinin dövlət orqanlarına ödənilmə proseslərini misal göstərə bilərik.

Ən son iki mərhələdə dövlət orqanlarının təkcə informasiya nəşr etdirmək, İT-nin inkişafı, elektron sayt daxilində və endogen sistemlər arasında integrasiya prosesləri müşahidə edilir. Lakin dövlət orqanlarında təşkilati inkişaf prosesləri digər hökumət/dövlət orqanları ilə bağlıdır.

Bilanqer və Hiler modeli

Bilanqer və Hiler tərəfindən irəli sürülmən model digər modellərdən siyasi iştirak əhəmiyyəti amili əlavə mərhələ kimi irəli sürən beşinci mərhələnin tətbiqi ilə fərqlənir.

I Mərhələ. İnformasiya

Bilanqer və Hiler tərəfindən qeyd edilən bu mərhələ e-hökumətin nüvəsini təşkil edir. Burada informasiya dövlət qurumunun saytında yerləşir. Bu cür informasiya elektron saytlarında agentlik tərəfindən təklif olunmuş xidmətlər haqqında bir çox məlumatlar yerləşdirilir və eyni zamanda informasiyalar siyasətçilərə, iş adamlarına və dövlət orqanlarına ötürülür. Burada əsas proses

informasiyanın keyfiyyətliliyi baxımından daha yüksək səviyyədə yenilənmiş şəkildə təmin olunmasıdır. Sözügedən bu mərhələ dövlət müəssisə və orqanlarında yüksək səviyyədə təkmilləşdirilir.

II Mərhələ. İkitərəfli kommunikasiya proseduru

Bu prosedural mərhələdə dövlət orqanları və müəssisələri istifadəçi şəxslərə agentliyə sadə suallar verməyi təklif edir. Hiler və Bilanqerin fikrincə qeyd edilən fəaliyyət çox hallarda agentlik tərəfindən göndərilən mail xidmətləri vasitəsilə aparılır. Buna dövlət orqanlarından informasiyanın alınması və e-maildən istifadə edərək xüsusi xidmətlərin təmin olunması prosedurları aiddir. Bu cür fəaliyyətə müasir tibbi və rəqəblərin əldə olunması səbəbilə əlaqədar müraciətlər aid olunur.

III Mərhələ. Tranzaksiya

Tranzaksiya mərhələsi dövlət orqanlarının tamamilə online şəkildə öz xidmətlərini göstərmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Hiler və Bilanqerə görə sözügedən bu mərhələ e-hökumət istiqamətində yetərincə inkişaf etmiş mərhələdir. Mərhələyə daxil edilən xidmətlərə biznes fəaliyyəti üçün müxtəlif lisenziyaların yenilənməsi, ödəmələrin və vergilərin online şəkildə ödənilməsi aiddir. Bu mərhələdə müxtəlif dövlət qulluqçuları e-xidmətləri online formada istifadəçilərə təklif edir.

IV Mərhələ. İnteqrasiya

Bu mərhələdə dövlət orqanlarının cəmiyyətə inteqrasiyası təşkil olunur. Bu proses yalnız bir giriş vasitəsilə aparılır və portal tərəfindən dəstəklənir. Bir elektron girişin istifadəsilə istifadəçilər hər hansı dövlət orqanının təklifindən asılı olmayaraq xidmətləri eyni yerdən əldə oluna bilirlər. Bu mərhələdə mövcud əsas problemlər dövlət orqanları ilə köməkçi ofis sistemləri arasında inteqrasiyasının olmamasından ibarətdir. Köməkçi sistemlərin inteqrasiyası və online xidmətlər dövlət müəssisə və

orqanlarının tətbiq etdiyi fəaliyyətlərdə çox böyük vaxt itkisinin qarşısını kifayət qədər almağa kömək edir.

V Mərhələ. Siyasi iştirak prosesi

Modelin ən son mərhələsi kimi qeyd olunan siyasi iştirak online səs vermək və şikayətlərin online şəkildə bildirilməsini üçün nəzərdə tutulub. Hiler və Bilanqer bu prosesin II mərhələdə qeyd edilməsinə baxmayaraq, siyasi yönümün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ayrıca mərhələnin və kateqoriyanın yaradılmasını önə sürmüşdür. Qeyd olunsun ki, bu kateqoriyaya bir çox xidmətlər daxildir. Həmçinin bu mərhələdə təhlükəsizlik kimi məsələlər də əsas faktorlardan biridir.

Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif ölkələr üzrə elektron hökumətə hazırlıq reytinginin dinamikası əks olunmuşdur:

Sıralanma yeri	Ölkələr	Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi
1	Koreya	0,9283
2	Hollandiya	0,9125
3	Böyük Britaniya	0,8960
4	Danimarka	0,8889
5	Amerika Birləşmiş Ştatları	0,8687
6	Fransa	0,8635
7	İsveçrə	0,8599
8	Norveç	0,8593
9	Finlandiya	0,8505
10	Sinqapur	0,8474
11	Kanada	0,8430
12	Avstraliya	0,8390
13	Yeni Zenlandiya	0,8381
14	Lixtenşteyn	0,8264
15	İsveç	0,8134
16	İsrail	0,8100
17	Almaniya	0,8079
18	Yaponiya	0,8019
19	Lüksemburq	0,8014
20	Estoniya	0,7987

Müxtəlif dünya ölkələrinin elektron hökumətə hazırlıq reytinginin dinamikası

EH sistemi İKT-nin iriçaplı tətbiqi nəticəsində dövlət qurumları və müəssisələri arasında qarşılıqlı fəaliyyəti, idarəetmə keyfiyyətlərinin artırılması məqsədilə vahid hökumət kompüter sistemini, qanunverici və hakim orqanların internet resurslarını, dövlət informasiya sistemlərini, şirkət tipli dövlət idarəedilməsi sistemini və i.a. komponentləri özündə cəmləşdirməlidir. Bu sistemin tətbiq edilməsi nəticəsində vətəndaşların informasiyadan yararlanması üçün resurslardan bərabər şəkildə istifadəsi, maliyyə və nəzarət funksiyalarının məsafədən idarə olunması, həmçinin elektron şəkildə dövlət sifarişlərinin təmini, korrupsiya ilə mübarizə, idarəetmə qərarlarının qəbulunda effektivliyin və operativliyin artırılması və s. problemlər öz həlli yolunu tapmalıdır.

EH layihəsi mərhələlərlə təşkil edilir və bu mərhələlər bir neçə il davam edə bilər:

- I mərhələdə dövlət orqanları internetdən istifadə etməklə milli şəbəkə aspektində müxtəlif tip müəssisələrin bir sıra saytlarını yaradır. Ancaq, bu saytlar informasiya emalı funksiyasını daşıyırlar.
- II mərhələdə bu saytlarda yenilənmiş məzmunun həcmi artır. Burada hüquqi sənədlər, rəsmi elanlar, xəbərlər yerləşdirilir, yeni təklif edilmiş xidmətlərin hesabına işin asanlıqı artır (sayt üzrə axtarışı misal göstərmək olar), interaktivliyin təmin olunması (vətəndaşlar və qurumlarla qarşılıqlı əlaqənin yaradılması üçün təməl hesab edilən elektron poçt) baş tutur.
- III mərhələdə saytların daha da yüksək səviyyəli integrasiyası aparılır. Hökumət portalları vətəndaşların müəyyən kateqoriyalı nümayəndələrinə və biznes sektoruna müxtəlif təkliflər sunar, autentifikasiya və identifikasiya mexanizmləri geniş tətbiq olunur.

- IV mərhələdə istifadəçilərlə əlaqə imkanları əldə edilməkdədir və elektron şəkildə müraciətlər etmək mümkündür. Vətəndaşlar internetdən istifadə edərək müxtəlif sənədlər (məsələn, qarşılıqlı icazələr, lisenziyalar, şəhadətnamələr, sertifikatlar və s.) əldə edə bilirlər və həmçinin eyni zamanda dövlət müəssisə və orqanlarının təklif etdikləri xidmətlərdən yararlanaraq, online ödənişləri həyata keçirilir.
- V mərhələdə hökumət hüquqi, fiziki şəxslər və adi vətəndaşlar üçün online sənəd mübadiləsindən istifadə etməklə e-xidmətlər təklif edir.

İnformasiya cəmiyyətin formalaşdırılmasında ən əsas məqsəd dövlət müəssisələri vətəndaşlar və biznes qurumları arasında məhsuldar əlaqənin qurulmasından ibarətdir. Əsas xidmətlərin, misal olaraq, müxtəlif cür sertifikatlar, personal sənədlər, gəlir vergiləri, məşğulluqla əlaqədar xidmətlər və ya şirkətlərin qeydiyyatdan keçirilməsi, vergi, təminatla bağlı müxtəlif cür xidmətlərin biznes qurumlara online təqdim olunması, sosial və s. xidmətlər vətəndaşların informasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini əlverişli qılır. Elektron imza texnologiyalarının tətbiq olunması məxfilik, vaxta qənaət, rahatlıq, tanınma, bütünlük, inkar edilməzlik (cari məsuliyyətdən yayınmanın mümkün olmaması), işgüzar münasibət və əlaqələrin elektron formalara keçirilməsi qədər çox böyük avantajlara sahibdir.

Mühüm bir faktın da qeyd edilməsi gərəkdir ki, informasiya texnologiyaların sürətlə inkişafını nəzərə alsaq, qurumların İT sahəsindəki qərarları əsasən gələcək yönümlü hesablandığından, çox kiçik şəkildə edilən səhvlər çox böyük maliyyəti itkilərinə səbəb olma ehtimalı var. **EH** layihələrinin tətbiqi proseslərində bu mühüm fakt mütləq şəkildə alınmalıdır.

1.3. Sənəd dövriyyəsinin mexanizmi

Bir təşkilatın struktur bölmələrində həm xarici, həm daxili sənədlərin hərəkəti və işlənməsi prosesi ümumiyyətlə sənəd axını adlanır. Elektron təqdimetmə, sənədlərin göstərilməsi və saxlanması, habelə rabitə texnologiyalarından istifadə olunmaqla onların təhvil verilməsi, qəbul olunması və mübadiləsi məsələsinə gəldikdə, elektron sənəd idarəçiliyi barədə danışmalıyıq. Təsəvvürdən başlayacağıq ki, təsərrüfat subyektinin subyekt fəaliyyətinə aid sənədlər şöbələr arasında, yəni daxili hərəkətlə əlaqəlidir.

Aydınır ki, sənəd axını özü (elektron daxil olmaqla), məlumatlarını əks etdirən bəzi obyektiv fəaliyyətlə əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə, sənəd dövriyyəsi, müəyyən bir sahibkarlıq subyekti çərçivəsində zəruri sənədlərdən, o cümlədən elektron sənədlərdən istifadə edərək müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirən mütəxəssislər arasında zəruri məlumatların və / və ya sənədlərin mübadiləsi kimi qəbul edilməlidir.

Sənəd dövriyyəsinin aktuallaşdırılması ya idarəetmə funksiyasını təmin etmək məqsədilə xarici təşkilatlara (vergi müfəttişliyinin, statistika orqanlarının və başqa qurumların) məlumatların (xülasələr, hesabatlar, analitik materiallar və s.) Verilməsinin zəruriliyi, ya da idarəetmə funksiyasını təmin olunması məqsədilə və ya sənədlərin emalı ilə əlaqəli olması ilə müəyyənləşdirilir və müştəri müəyyən bir təşkilatla əlaqə qurur. Adətən bir verilənlər bazasına yerləşdirilən real elektron sənədlər ilə iş üçün müvafiq ekran formaları, həmçinin bu və yaxud başqa əsaslı fəaliyyət baxımından sistemlə istifadəçi ilə dostluq dialoqunu dəstəkləyən ağıllı bir interfeysə sahib olmaq lazımdır [3].

Ağıllı interfeys anlayışını daha ətraflı nəzər yetirək. Bu, istifadəçinin mövzu fəaliyyəti baxımından və həm elektron məlumat emalı sisteminin, həm də əməliyyat sisteminin funksiyalarından istifadə edərək elektron məlumat emalı sistemi ilə əlaqə

qurması ortaya çıxdı. Bu məqsədlər üçün ya ekran forması, ya da ekran pəncərəsi, ya da hər ikisi istifadə olunur. Ekran şəklində mövzu fəaliyyətinin şərtləri var; məlumatların daxil edilməsi məqsədilə istifadə edilən izahat sahələri; tələb olunan əşyaları seçmək üçün istifadə edilmiş açılan siyahılar; faydalı məlumatların yerləşdirildiyi sahələr (izah edən, izah edən, tənzimləyən və s.). Bu vəziyyətdə ekran forması, bir qayda olaraq, sizin elektron sənədlə əlaqələndirilir [5].

Elektron sənəd idarəetmə obyektləri, bir qayda olaraq: elektron sənədlər; ekran formaları; müxtəlif elektron kataloqlar; elektron məlumatların işlənməsi nəticələri (çıxış sənədləri, cədvəllər, hesabatlar, ümumiləşdirmələr, qrafiklər, qrafiklər və s.); təşkilati, inzibati və metodiki sənədlər. Meta-məlumatları, istifadə olunan rəsmi aparatları, alətləri, ağıllı bir interfeysi və məlumat bazasını nəzərə almaq lazımdır - bütün bu komponentlər lazımi dərəcədə səmərəlilik dərəcəsi ilə sistemin məhsuldar işləməsini təmin edir və dəstəkləyir.

Elektron sənəd idarəçiliyinin uğurlu işləməsi, istifadəçilərin onunla qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edən vahid interfeysin olmasını nəzərdə tutur. Buna sənədlərin və ya müxtəlif qovluqların, habelə onların üzərindəki əməliyyatlardan asılı olmayaraq obyektlərin təsvir edilməsi üçün ümumi prinsiplərdən istifadə etməklə nail olunur.

Məlumat, bir qayda olaraq, giriş sənədindən kompüterə ekran formasından istifadə edərək daxil edilir, komponentləri sənədin özündə və istifadəçi haqqında meta-məlumatdan asılı olaraq elektron displeyə uyğundur.

Ümumiyyətlə, ekran forması, mövzu və obyekt haqqında meta-məlumatlara uyğun bir şəkildə elektron sənədə tətbiq olunan maska. Elektron sənəd idarəetməsi ilə əlaqəli şəkildə, ekran komponentləri müəyyən bir istifadəçinin identifikatorunu, şifrəsini və giriş hüquqlarını nəzərə alır. Belə amillər nəzərə saxlanaraq, müəyyən bir istifadəçinin işlədiyi elektron sənədin müvafiq sahələri yenilənir; digər sahələr onun üçün əlçatmazdır.

Elektron sənəd idarəçiliyinin məhsuldar işləməsi hər istifadəçi üçün identifikator, şifrə və giriş hüquqlarının tətbiqi daxildir. Bu vəziyyətdə sənəd avtomatlaşdırılmış məlumat emalı sistemində əsas saxlama mühiti hesab olunur [4,7].

Elektron sənəd anlayışı bir sənədin adi qrafik görüntüsündən sənəd idarəetmə fikrinə keçmişdir. Elektron sənədlərin işlənməsi Elektron Sənəd İdarəetmə Sistemləri (ESİS) adlandırılan bir-biri ilə çox sıx əlaqəli texnologiyaların ardıcıl tətbiqi ilə baş verir. ESİS iki əsas vəzifəni həll etmək məqsədilə hazırlanıb: kağız sənədlərini elektron formaya çevirə və yaradılan bütün elektron sənədləri bütün qəbul mənbələrindən tuta bilmək. Çoxfunksiyalı sənəd idarəetmə sistemləri, əsas çərçivələrə əsaslanan hesablama mühitindən mikroprosessorlara əsaslanan sistemlərə, monolit qapalı tətbiqlərdən açıq və inteqrasiya olunan program komponentlərinə keçidin təsiri altında inkişaf edir. [1]. 80-ci illərdə qrafik interfeysi olan ilk mikrokompüterlərin meydana çıxması e-sənədlərin yaradılması, cəmiyyətə ötürülməsi, bununla da gələcəkdə sənədsiz texnologiyaya keçid üçün zəmin yaratdı. Kağız sənədlər məhdud imkanlara malikdir, bununla müqayisədə rəqəmsal elektron sənədlər məlumat yaratmaq, paylaşmaq, yaymaq və saxlamaqda xüsusi üstünlüklər verir. Fərdi kompüterlərin geniş tətbiqi müəssisə və təşkilatlara işçilərinin fəaliyyətlərini avtomatlaşdırmağa, bununla da məhsuldarlığı artırmağa, məlumat yaratmaq, paylaşmaq, yaymaq və saxlamaq problemini həllinə imkan verdi.

Elektron sənədlər eyni işçi qrup, şöbə və ya bütün müəssisə daxilində işçilər tərəfindən müəyyən vaxt ərzində istifadə edilə bilər. Yeni informasiya texnologiyaları səmərəliliyi, etibarlılığı təmin etmək və icra prosesində məlumatların emalı üçün əmək və vaxt xərclərini minimuma endirmək üçün vasitələr təklif etmişdir. Bunlar bütün məlumat tətbiqetmələrini vahid informasiya mühitinə inteqrasiya etmək üçün hazırlanmış, müxtəlif istifadəçilərin müxtəlif

prosesləri həyata keçirərkən sürətli qarşılıqlı əlaqəni quran və lazımi məlumatları idarə edən Elektron Sənəd İdarəetmə Sistemləridir(ESİS). ESİS müəssisələrin avtomatlaşdırma sistemlərinin yeni nəslini təşkil edir. Bu tip sistemlərdə avtomatlaşdırma prosesinin ən əsas obyektləri sənədlər hesab edilir (adi kağızdan ixtiyari format və quruluşa kimi) və həm sənədlərin hərəkəti proseslərini, həm emal prosesini göstərən proseslərdir. Elektron sənəd idarəetməsi, sənədsiz iş anlayışının həyata keçirilməklə elektron şəkildə təqdim olunan sənədlərlə işləmənin vahid mexanizmidir. Elektron sənəd idarəçiliyinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

Bir sənədin bənzərsiz eyniləşdirilməsinə imkan verən sənədin birdəfəlik qeydiyyatı- sənədlərin hərəkət müddətini azaldır və onların icrasının səmərəliliyini artırır paralel əməliyyatlar imkanı;

Sənəd məlumat bazası (Document DataBase)-sənədin həyatının hər bir anında sənədin icrasına cavabdeh olan şəxsin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradan sənədin hərəkətinin davamiyyəti sənədlərin daha da çoxalma ehtimalını aradan qaldıran bir kəmiyyət (və ya əlaqələndirilmiş şəkilli paylanma);

İstənilən növ məsələ ilə əlaqəli minimal məlumatı olan bir sənəd tapmağa imkan verən səmərəli təşkil edilmiş sənəd axtarış sistemi-sənədlərin müxtəlif statuslar və atributları üçün hazırlanmış bir hesabat sistemi iş prosesləri üzərində sənədlərin hərəkətini idarə etməyə və hesabatların məlumatları əsasında idarəetmə qərarlarını qəbuluna zəmin yaradır.

Bir təşkilatın struktur bölmələrində həm xarici, həm daxili sənədlərin hərəkəti və işlənməsi prosesi ümumiyyətlə sənəd mübadiləsi adlanır. Elektron təqdimetmə, sənədlərin göstərilməsi və saxlanması, habelə rabitə üsullarından istifadə etməklə onların təhvil verilməsi, qəbul prosesi və mübadiləsi məsələsinə gəldikdə, elektron sənəd idarəçiliyi barədə danışmalıyıq. Belə ki, təsərrüfat subyektinin subyekt fəaliyyətinə aid sənədlər şöbələr arasında, yəni daxili hərəkətlə əlaqəlidir.

Aydınır ki, sənəd mübadiləsi özü (elektron daxil olmaqla), məlumatlarını əks etdirən bəzi obyektiv fəaliyyətlə əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə, sənəd mübadiləsi, müəyyən bir sahibkarlıq subyekti çərçivəsində zəruri sənədlərdən, o cümlədən elektron sənədlərdən istifadə edərək müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirən mütəxəssislər arasında zəruri məlumatların və sənədlərin qarşılıqlı axını kimi qəbul edilməlidir.

Sənəd dövriyyəsinin aktuallaşdırılması ya idarəetmə funksiyasını təmin edilmə məqsədilə xarici təşkilatlara (vergi müfəttişliyinin, statistika orqanları və yaxud digər qurumların) məlumatların (xülasələr, hesabatlar, analitik materiallar və s.) verilməsinin zəruriliyi, ya da idarəetmə funksiyasını təmin etmək məqsədilə və yaxud sənədlərin emalı ilə əlaqəli olması ilə müəyyən edilir. Adətən bir verilənlər bazasına yerləşdirilən real e-sənədlərlə işləmək üçün fundamental texniki biliyə və həmçinin bu və yaxud digər əsaslı fəaliyyət baxımından sistemlə istifadəçi ilə dostluq dialoqunu dəstəkləyən ağıllı bir interfeysə sahib olmaq lazımdır.

Ağıllı interfeys anlayışını daha ətraflı nəzərdən keçirək. Bu, istifadəçinin mövzu fəaliyyəti baxımından və həm elektron məlumat emalı sisteminin, həm də əməliyyat sisteminin funksiyalarından istifadə edərək elektron məlumat emalı sistemi ilə əlaqə qurması ortaya çıxdı. Bu məqsədlər üçün ya ekran forması, ya da ekran pəncərəsi, ya da hər ikisi istifadə olunur. Ekran şəklində mövzu fəaliyyətinin şərtləri var; məlumatların daxil edilməsi məqsədilə istifadə edilən izahat sahələri; tələb olunan əşyaları seçmək üçün istifadə olunan açılan siyahılar; faydalı məlumatların yerləşdirildiyi sahələr (izah edən, tənzimləyən və s.). Bu vəziyyətdə ekran forması, bir qayda olaraq, sizin elektron sənədlə əlaqələndirilir.

Elektron sənəd idarəetmə obyektləri bir qayda olaraq- elektron sənədlər, ekran formaları, müxtəlif elektron kataloqlar, elektron məlumatların işlənməsi nəticələri (çıxış sənədləri, cədvəllər, hesabatlar, ümumiləşdirmələr, qrafiklər, qrafiklər və

s.),təşkilati, inzibati və metodiki sənədlərdir. Eyni zamanda metaməlumatları, istifadə olunan rəsmi aparatları, alətləri, ağıllı bir interfeysi və məlumat bazasını da nəzərdə saxlamaq lazımdır.Bütün bu komponentlər lazımi dərəcədə səmərəlilik dərəcəsi ilə sistemin məhsuldar işləməsinə təminat verir.

E-sənəd idarəçiliyinin uğurlu istifadəsi- istifadəçilərin onunla qarşılıqlı əlaqəsini quran vahid interfeysin olmasını tələb edir. Buna sənədlərin və ya müxtəlif qovluqların, habelə onların üzərindəki əməliyyatlardan asılı olmayaraq obyektlərin təsvir edilməsi üçün ümumi prinsiplərdən istifadə etməklə nail olunur.

Məlumat, bir qayda olaraq, giriş sənədindən kompüterə ekran formasından istifadə edərək daxil edilir, komponentləri sənədin özündə və istifadəçi haqqında metaməlumatdan asılı olaraq elektron ekrana uyğundur.

Ümumiyyətlə, ekran forması, mövzu və obyekt haqqında metaməlumatlara uyğun olaraq elektron sənədə tətbiq olunan şablondur. Elektron sənəd idarəetməsi ilə əlaqədar olaraq, ekran komponentləri müəyyən bir istifadəçinin identifikasiyasını,şifrəsini və giriş hüquqlarını nəzərə alır. Bu amillər nəzərdə saxlanılmaqla, müəyyən bir istifadəçinin işlədiyi elektron sənədin müvafiq sahələri yenilənir,digər sahələr isə onun üçün əlçatmazdır.

Elektron sənəd idarəçiliyinin məhsuldar işləməsi hər istifadəçi identifikasiya və autentifikasiya qaydalarına əməl etməlidir. Bu vəziyyətdə sənəd avtomatlaşdırılmış məlumat emalı sistemində əsas saxlama mühiti hesab olunur.

Elektron sənəd anlayışı bir sənədin adi qrafik görüntüsündən sənəd idarəetmə fikrinə keçmişdir. Elektron sənədlərin işlənməsi-Elektron Sənəd İdarəetmə Sistemləri (ESİS) adlandırılan sıx əlaqəli texnologiyaların ardıcıl tətbiqi ilə baş verir. ESİS iki əsas vəzifəni həll etmək məqsədilə hazırlanmışdır: kağız sənədlərini elektron formaya çevirmək və yaradılan bütün elektron sənədləri bütün qəbul

mənbələrindən qəbul edə bilmək. Çoxfunksiyalı sənəd idarəetmə sistemləri, əsas çərçivələrə əsaslanan hesablama mühitindən mikroprosessorlara əsaslanan sistemlərə, monolit qapalı tətbiqlərdən açıq və inteqrasiya olunan proqram komponentlərinə keçidin təsiri altında inkişaf edir. 80-ci illərdə qrafik interfeysi olan ilk mikrokompüterlərin meydana çıxması e-sənədlərin yaradılması, saxlanması, cəmiyyətə ötürülməsi, bununla da gələcəkdə kağızsız texnologiyaya keçid üçün zəmin yaratdı. Kağız sənədlər məhdud imkanlara malikdir, bununla müqayisədə rəqəmsal elektron sənədlər məlumat yaratmaq, paylaşmaq, yaymaq və saxlamaqda xüsusi üstünlüklər verir. Fərdi kompüterlərin geniş tətbiqi müəssisə və təşkilatlara işçilərinin fəaliyyətlərini avtomatlaşdırmağa, bununla da məhsuldarlığı artırmağa, məlumat yaratmaq, paylaşmaq, yaymaq və saxlamaq probleminin həllinə imkan verdi.

II FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTDƏ SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN VƏZİYYƏTİ

2.1.Azərbaycanda elektron hökumətin vəziyyəti

Respublikamızda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması, əhəlinin rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətimizin demokratikləşməsi və s. istiqamətlərdə yetərincə böyük işlər aparılır. İcra olunan işlər, həyata keçirilən stratup-layihələr arasında Elektron Hökumət(EH) layihəsi xüsusilə qeyd edilməlidir.

Elektron Hökumət - ən yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqilə dövlət qurum və müəssisələri tərəfindən təşkil olunmuş Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün vətəndaş statuslu, fiziki və hüquqi statuslu şəxslərə, xarici ölkələrin vətəndaşlarına və vətəndaşlıq statusu mövcud olmayan şəxslərə informasiyaların və digər e-xidmətlərin göstərilməsinə geniş şərait yaratmışdır.

Yaradılan imkanların ən əsas məqsədi olaraq sosial xidmət məkanında dövlət qulluqçuları və vətəndaş şəxslər arasında olan distansiyanı azaltmaq, həmçinin də, bu münasibətləri daha da sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdan ibarətdir. Dövlət orqanları və müəssisələri tərəfindən e-xidmətlərin irimiqyaslı tətbiqi, onların keyfiyyətin və sayının artırılması, vətəndaş şəxslərin xidmətlərdən məmnunluq hissənin yüksəldilməsi bu məqsəd üçün olan hədəflərdir. Beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq, vətəndaş şəxslərin dövlət orqanları ilə təmasınn daha da münasib şəkildə təşkil olunması məqsədilə bir pəncərə prinsipinə uyğunlaşmış şəkildə yaradılan və dövlət orqanlarının təklif etdiyi elektron xidmətlərin bütöv forması olaraq EH portalı geniş tətbiq edilməkdədir.

Azərbaycanda EH portalı 2012-ci ilin aprelində istifadəyə verilib. Azərbaycan Respublikasında elektron hökumət proyektı Elektron Azərbaycan adlı dövlət

proqramı çərçivəsində tətbiq edilməkdədir. Hazırda e-hökumətin təşkilində elektron seçkilərin də keçirilməsi tətbiq edilməkdədir.

Hazırda, portal vasitəsilə 42 quruma aid 453 e-xidmətdən vətəndaşlar istifadə etməkdədirlər. Statistik uçotun başladığı tarixdən, yəni 01.12.2012 –01.06.2014-cü illər ərzində 427000 nəfər portal vasitəsilə 27000000 dəfə e-xidmətlərdən faydalanmışdır.

Hazırda Azərbaycanda minlərlə e-imza sahibi şəxslər var. Azərbaycanda elektron hökumətin tətbiqi Elektron Azərbaycan proqramı çərçivəsində aparılır və eyni zamanda dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin maksimumlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Dünyanın bütün ölkələrindən - Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İngiltərə, Rumıniya, Almaniya, Danimarka, Ukrayna və s. ölkələrdə yaşayan istifadəçi şəxslərin portala müraciətinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bu e-portal Dünya azərbaycanlılarının vahidşəkilli bir informasiya məkanına çevrilmişdir. Dünyanın istənilən hissəsində yaşayan azərbaycanlılar bu e-portalın xidmətlərindən yüksək səviyyədə yararlanırlar.

Dünyadakı ölkələrin 98.5%-nin e-hökumət portalına malik olması bundan irəli gəlir. e-gov.az dövlət -vətəndaş münasibətlərində olduqca üstün mövqe tutur. Deyə bilərəm ki, bütün qurumlar bir şəxs kimi təmsil olunur. Məsələn, saytdan istifadə edərək Dövlət Sosial Müdafiəsi fonduna müraciət etmiş vətəndaş statuslu şəxs sığorta edən qurumun uçot nömrəsini bilməyə çalışsa bu proses bizim şöbənin səlahiyyətinə aid məsələ deyil, səlahiyyətli şəxs öz yerində yoxdur və s. kimi ifadələrdən təşkil olunmuş cavablar almayacaq, əlaqə məqsədilə telefon nömrəsi axtarmayacaq, uyğun şöbəyə getməyə və orada lazım olsa növbə gözləməyəcəkdir.

Elektron Hökumətin İnkişaf Mərkəzi dövlətin(hökumətin) informasiya arxivləri, effektiv menecment, informasiya sistemlərinin formalizə olunması, integrasiya olunması üçün qurum funksiyalarını yerinə yetirməkdən və

xidmətlərin əhali arasında yüksək səviyyədə istifadəsinin reallaşdırılmasından məsul qurumdur.

Mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətləri elektron şəkilli dövlət xidmətləri (e-xidmətlər), e-viza verilməsi, rəqəmsal ödəniş platformaları üzrə xidmətləri misal göstərə bilərik. Qeyd edilən sahələrdə xidmət keyfiyyətinin artırılması, xidmətdən yararlanmanın daha da asanlaşdırılması və vətəndaş məmnuniyyətinin artırılması üçün beynəlxalq təcrübələrə baxılmış və vətəndaşların ehtiyacları nəzərdə saxlanılmaqla innovativ şəkildə yeniliklər tətbiq edilmişdir.

EHİM dövlət orqanları və müəssisələrinin İS və informasiya ehtiyatları arasındakı informasiya mübadiləsini və e-xidmətlərin təklifini EH portalından istifadə etməklə təşkil edir. Həmçinin eyni zamanda EH portalının idarə edilməsini və fəaliyyətinin təmin edilməsilə yanaşı optimallaşdırma tədbirlərini davam etdirilir. Sözügedən bu tədbirlər vahid e-kabinet və onun içərisindəki digər funksiyaları əhatə edir və bu yeniliklər elektron hökumətin ən yeni modeli kimi reallaşdırılır.

Elektron Hökumətin ən vacib fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının mövcud olan qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması;
- İnformasiyalaşdırma prosesində dövlət siyasətinin tətbiqi, dövlət və o cümlədən milli maraqların qorunub-saxlanması;
- Dövlət qurumları və müəssisələri arasında məsuliyyət, səlahiyyət bölgüsü aparılması.
- İstifadəçilərə təqdim edilən məlumatların həqiqiliyinin, aktuallığının, mühafizəsinin, tamlığının, təhlükəsizliyinin operativ və sadə şəkildə əldə olunması imkanlarının təmin edilməsi;

Elektron Hökumətin əhəmiyyəti aşağıdakı bəndlərlə qeyd edilmişdir:

- Dövlət idarəedilməsində müasir texnologiyaların tətbiq edilməsini artırmaqla reallaşdırılan fəaliyyət səviyyələrinin yüksəldilməsi və onlardan yararlanma imkanlarının daha da sadələşdirilməsi;
- İstifadəçi şəxslərə dövlət qurumları və müəssisələri tərəfindən təklif edilən e-xidmətlərin optimallaşdırılması və eləcə də yerinə yetirilmə proseslərinin asanlaşdırılması;
- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının və dövlət qurumlarının işinin məhsuldarlığının artırılması və e-xidmətlərin keyfiyyətinin maksimumlaşdırılması;
- E-xidmətlər vasitəsi ilə istifadəçi şəxslərə təqdim edilən məlumatların tamlığının, etibarlılığının, həqiqiliyinin və sərbəst əlçatanlığın təmin edilməsi;
- İstifadəçi şəxsin sorğusu əsasında məlumatların axtarışına və əldə olunmasına sərf olunan zamanın azaldılması;
- E-xidmətlərin istifadəçi şəxslər tərəfindən coğrafi məkandan asılı olmadan istifadə edilmə mümkünlüyü

EH virtual məkanın və ən müasir texnologiyaların bir çox imkanlarından, dövlət müəssisə və orqanlarında informasilaşdırma prosesinin yüksək səviyyələrindən istifadə etməklə ölkədə vətəndaşlara göstərilən e-xidmətlərin keyfiyyətcə ən yeni tərzdə təqdim edilməsinə şərait yaradır.

E-hökumətin mərkəzində IT-nin yox, hökumətin dayandığı məlum faktdır. Ancaq müasir dünyada e-hökumət infrastrukturunun yaradılışı zamanı IT-nin xidmətlərini inkar etmək də düzgün deyil. Ölkəmizdə e-hökumət infrastrukturunun yaradılışı və inkişafı istiqamətində ölkədə IT-nin istifadəsinin artırılması və e-xidmətlərlə əlaqəli müxtəlif xronnoloji tədbirlər proseduru həyata keçirilmişdir.

Keçən illər boyu Azərbaycanda e-xidmətlərin və e-hökumətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində hüquqi baza rolunda olan müxtəlif qanunlar, fərmanlar və dövlət proqramları işlənib, tətbiq edilmişdir.

Milli Strategiyanın ən əsas məqsədi İKT-dən kifayət qədər geniş şəkili istifadə etməklə, ölkədə demokratiyanın inkişaf etdirilməsi və informasiya cəmiyyətinə keçidini daha da sürətləndirməkdir.

Avropa İttifaqına daxil edilmiş bir sıra ölkələrdə vətəndaş şəxslər və müxtəlif biznes üçün təqdim edilən 20 ən əsas e-xidmət tipinin çoxsu hazırda ölkəmizdə elektron hökumət proseduru ilə tətbiq edilir. Bu xidmətlərə bir çox rəsmi sənədlərin, vergi, gömrük bəyannamələrinin təqdimi, statistik hesabatların cəmiyyətə təqdim edilməsi, məşğulluq idarələrinin vasitəsilə iş axtarma prosesi, tam orta məktəblərə qəbul ilə əlaqədar müraciət proseduru, dövlət qulluğu və eyni zamanda ali təhsil müəssisələrinə sənəd qəbulu üçün imtahanlarda iştirak etmək məqsədilə e-ərizələrin qəbulu kimi proseslər daxildir. Dövlət müəssisə və orqanlarının e-xidmət göstərməsinin təşkilində keçirilən bir çox tədbirlər barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənabları İlham Əliyevin 23.05.2011-ci ildə imzaladığı 429 №-li fərman dövlətin idarə olunmasında ən müasir prinsiplərin nəzərə alınması, müxtəlif dövlət orqanları və strukturlarının fəaliyyətində səmərəliliyin və şəffaflığının artırılması, rüşvətxorluğa yol açan halların qarşısının aradan qaldırılması məqsədilə e-xidmətlərin çox böyük əhəmiyyətini əsas tutaraq, bu istiqamətdə icra olunan prosedurların sürətləndirilməsinə yüksək səviyyəli təkan vermişdir. Müvafiq şəkildə dövlət orqan və müəssisələri tərəfindən əhaliylə əməkdaşlıq çərçivəsində təqdim olunan xidmətlərin, yerli investisiyaya malik şirkətlərin (MMC-lərin) və fərdi sahibkarların qeydiyyatına alınması, daşınmaz əmlaka verilən çıxarışlarının və fərqli tip məsələlərlə əlaqədar arayışların verilməsi, həmçinin məcburi şəkildə qeyd edilən dövlət sosial sığortası barədə

hesabatların və sığortadan istifadə edənlər barəsində məlumatların təqdimi, pensiya (təqaüd) və həmçinin də ünvanlı sosial yardıma görə ərizələrin, telefon kabellərinin çəkilişi və internetə (qlobal şəbəkəyə) qoşulmaq üçün müraciətlərin qəbul edilməsi və s. bu kimi xidmətlərin elektron formada icrası təmin olunmuşdur. Hazırda bu cür xidmətlər günü-gündən artır. Bəzi dövlət orqanlarında və müəssisələrində təqdim edilən xidmətlər üçün müəyyənləşdirilən dövlət rüsumlarının, pul köçürmələrinin və digər e-ödənişlərin (e-payment) real zaman anında ödənilməsi məqsədilə olduqca rahat interfeys yaradılmışdır və əhalinin istifadəsinə verilib.

Azərbaycan Respublikasında informasiya və rabitə texnologiyalarının inkişafı naminə 2005-2008-ci illərə görə nəzərdə tutulmuş Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkəmizdə rabitə və informasiya texnologiyalarının tələblərinə cavab verərək inkişafının təmini və Azərbaycanın tərəqqisi yolunda işlərin edilməsi, İKT-nin inkişaf etməsi üçün Milli Strategiyanın reallaşdırılmasının lazımi səviyyədə təşkil edilməsi, müəyyən olunan məqsədlərə və qeyd edilən bu sahədəki fəaliyyət istiqamətinə uyğun bir şəkildə layihələri planlaşdırmaq və onları tətbiqdən ibarət idi.

Müxtəlif dövlət və müəssisə orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasına istiqamətlənmiş, bizneslərə və vətəndaşlara yüksək səviyyəli və ən son tələblərə cavab verəməyə qadir informasiya xidmətlərini təklif edən e-hökumətin formalaşması və davamlı inkişafı;

Dövlət orqanlarının fəaliyyəti prosesində e-sənəd dövriyyəsinin (ESD) təşkili;

Müasir informasiya texnologiyalarının hökumətin yerli özünüidarəetmə və mərkəzi idarəetmə orqanlarında geniş şəkildə istifadəsinin təmini.

Azərbaycanda Elektron hökumətin formalaşmasında müstəsna rola malik olan əsas konsepsiyalardan biri də 29.12 2012-ci il tarixində cənab prezident

İ.Əliyevin imzaladığı **Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış** olan İnkişaf Konsepsiyasıdır.

Bu konsepsiyada ölkəmizdə İKT-nin inkişaf etməsi və eyni zamanda informasiya cəmiyyətinə keçiş prosesinin bütöv şəkildə təmin olunması, bilik və innovativ iqtisadiyyatın yaradılışı, e-xidmətlərin və İKT-nin yerli müxtəlif özünüidarəetmə və bununla bərabər dövlət orqanları və müəssisələrinin bütün fəaliyyət istiqamətlərində geniş biçimdə tətbiqi, informasiya mühafizə edilməsi və həmçinin təhlükəsizliyi sahəsində aparılan işlərin keyfiyyətinin daha da artırılması, cəmiyyətin bir çox təbəqələrində olan kəslərin informasiya tələbatlarının (xidmətlər və məhsul) ödənilməsinin təmin edilməsi, informasiya etikası barəsində cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına dair görülən proseslərin sürətləndirilməsi, xarici bazarlara ixrac edilə biləcək potensiala və rəqabətə davamlı IT infrastrukturunun formalaşdırılması, bacarıqlı mütəxəssis və elmi kadrların yetişdirilməsi və s. bir çox əsas vəzifələr öz əksini tapmaqdadır.

Bu konsepsiyanın planlamasına görə 2020-ci ilin sonuna kimi bizim ölkəmizdə İKT infrastrukturunu yüksək səviyyədə inkişaf edəcək və bu sayədə əhaliyə müasir dövrlə uyğunlaşan ən son e-xidmətlərin göstərilməsinin təmini edilməsi üçün çox geniş imkanlar yaradılacaqdır. Həmçinin ölkə ərazisində, kəndlər və şəhəratrafi yaşayış məntəqələrində də kifayət qədər ucuz və keyfiyyətli, genişzolaqlı internet şəbəkəsinə qoşulmaq üçün xüsusi texnika inkişaf etdirilməli və əhəlinin istifadəsi üçün asanlaşdırılması da təmin ediləcək. Uzaqdan (distant) təhsil, virtual məktəb, e-səhiyyə və s. kimi təzə e-xidmət tiplərinin ölkəmizdə geniş biçimdə tətbiq edilməsinə nail olunacaq və həmçinin e-ticarət istifadəçilərin hüquqi cəhətdən müdafiəsini və həmçinin də informasiya təhlükəsizliyi hallarından mühafizə üçün xüsusi qanunvericilik yaradılacaq və təkmilləşdiriləcəkdir. IT-nin tətbiqi və əhəlinin informativ hazırlığı üçün problemlı bölgələrdə rast gəlinən texniki problemlər də

həll olunacaqdır. Azərbaycanda İKT-nin tətbiq edilməsi yönündə görülən işlər məqsədə çatdıqda isə ölkəmiz müasir və qlobal informasiya məkanına inteqrə edəcək.

EH-ın inkişafı üçün mərhələli və ardıcıl şəkildə lazımi tədbirlər görülməkdədir. Dövlət orqanları və müəssisələrində ən son və beynəlxalq şəkildə standartlara cavab verən IT-nın tətbiqi genişləndiriləcək və müxtəlif yeri özünüidarəetmə və dövlət orqanları vahid şəbəkə daxilində mühafizə olunmuş və təhlükəsiz məlumat dövriyyəsi apara və ayrılıqda öz vəzifələri çərçivəsində öhdəliklərində olan e-xidmətlərin əhaliyə göstərilməsinin təşkili təmin olunacaq və bununla bərabər informasiya təhlükəsizliyinin inkişaf etdirilməsi aparılaraq, kifayət qədər savadlı istifadəçi şəxslər və mütəxəssislərin öyrədilməsi kimi məsələlər nəzərdə saxlanılacaqdır. Həmçinin e-xidmətlərin keyfiyyət göstəricisi yüksəldiləcək və həmçinin e-xidmətlərə məlumat köşkləri, mobil bağlantı və s. kimi müxtəlif müasir vasitələrlə çıxış təşkil olunacaqdır. Dövlət İnformasiya sisteminin və resurslarının vahid şəkildə inteqrasiyası texnoloji standartlara görə təmin ediləcəkdir. Bu işlərdən başqa dövlət orqanlarını birləşdirən informasiya fəzası formalaşdırılacaq və buna uyğun infrastruktur təmin olunacaqdır.

İnformasiya mühafizəsi və təhlükəsizlik göstəriciləri ilə bağlı edilən işlərlə əlaqədar internet trafikində regional və qlobal kiberhücumların öncədən qarşısının alınması, dövlətin İS-lərinin və informasiya resurslarının ola biləcək real təhdid və hədələrdən qorunması, milli səviyyədə kibertəhlükəsizlik hazırlığının artırılması və bu məqsədlə maarifləndirmə işlərinin artırılması müəyyən dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetiriləcəkdir.

İKT üzrə yüksək ixtisaslı yetkin kadrların yetişdirilməsi üçün aparılan işlər bir qədər də təkmilləşdiriləcəkdir və gündən-günə artan ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə ali məktəblərdə təlim-tədris prosesinin innovasiyalara və elmi

tədqiqatlara, dünya təhsilində inteqrə olunmuş formada təşkili üçün münasib olan mühit yaradılacaqdır. Qeyd edilən bu proseslər sayəsində ölkədən miqrasiya olunan beyin axınının qarşısı alınacaqdır.

2.2.Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsi, elektron sənəd mübadiləsinin qurulması

Elektron sənədin mübadiləsi dedikdə elektron sənədin formalaşdırılması, elektron imzaların daxil edilməsi, elektron sənədin həqiqiliyinin aşkar edilməsi, daxil olan və eləcə də göndərilən elektron sənədlərin qeydiyyatının aparılması, elektron sənədin saxlanması, bir sözlə elektron sənədin bütün növ hərəkəti prosesi başa düşülür. Elektron sənəd mübadiləsinə aiddir:

- e-sənədin yaradılması;
- gücləndirilmiş e-imzanın və rekvizitlərin əlavə olunması;
- e-sənədlərin göndərilməsi;
- e-sənədin həqiqiliyinin yoxlanılma prosesi;
- e-sənədin alınmasının təsdiq prosesi;
- daxil olan e-sənədin qeydiyyatı
- göndərilən e-sənədin qeydiyyatı;
- e-sənədin saxlanması.

E-sənədi göndərməmişdən öncə onun səlis tərtibatı (e-imzaya, əsas, əlavə rekvizitlərə malikliliyi) və ünvanlanması yoxlanılmalıdır.

E-sənəd göndərən yaxud onun adından göndərmə səlahiyyətli şəxs tərəfindən göndərilə bilər.

ESD-si sistemindən yararlanmaq üçün hər əməkdaşın istifadəçi adı və parolu vardır. İstifadəçi -istifadəçi adı və parolla ESDS-nə giriş edir. Sistemə giriş etdikdən sonra açılan ilk pəncərədə əsas menyu görünür. Həmin pəncərənin görünüşü aşağıdakı şəkildə əks etdirilmişdir.

İdarələrarası e-sənəd dövriyyəsinin təşkilatçı orqanı Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətidir. İdarələrarası elektron şəkildə sənəd dövriyyəsinin iştirakçı orqanları, AR Prezident Administrasiyası və Respublika Hökumət Aparatıdır.

Fərmana əsaslanaraq bu konsepsiyanın həyata keçirilməsinə NRYTN cavabdehdir.

Həmin konsepsiyaya uyğunlaşaraq, e-hökumət bir çox dövlət orqanlarının fəaliyyət prosesinin təşkilinin yeni bir forması kimi anlaşılır, bu da informasiya və rabitə texnologiyalarının geniş istifadəsi sayəsində təşkilatlara və vətəndaşlara dövlət xidmətləri və dövlət orqanlarının nəticələri haqqında məlumat üçün keyfiyyətə yeni bir səviyyədə və rahatlıq təmin edir.

E-hökumətin inkişaf edə bilməsi üçün əlavə tədbirlər dövlət, bələdiyyə xidmətlərinin elektron formada verilməsi üçün istifadə olunmuş İS-lərin informasiya və texnoloji şəkildə əlaqəsini təmin edən infrastruktur haqqında Əsasnamə ilə təmin edilmişdir.

Avtomatlaşdırılmış sistemlərin dövlət orqanlarının və eni zamanda yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində tətbiqi uzun müddətdir ki, reallaşdırılır. İstənilən icra hakimiyyəti orqanı müxtəlif mükəmməllik dərəcələrində və müxtəlif inkişaf etdiricilərdə avtomatlaşdırılmış ofis idarəetmə sistemlərindən (ASD) və yaxud e-sənəd idarəetmə sistemlərindən (EDMS) istifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, bu və yaxud digər dərəcədə bu həllər həm elektron formada hazırlanmış sənədlərin hərəkətini, həm də hökumətdəki sənəd sənədlərinin hərəkətinin elektron dəstəyini təmin edir.

Bu prosesin inkişafındakı növbəti təbii addım, idarələrarası e-sənəd idarəçiliyinə keçid, yəni. təkcə şöbələr daxilində deyil, eyni zamanda şöbələr arasında e-sənəd mübadiləsinin təşkil olunması.

İdarələrarası e-sənəd dövriyyəsi iştirakçıları arasında e-sənəd idarəetmə infrastrukturunu formalaşır:

- a) MEDO iştirakçılarının e-sənədlərinin (sənəd dövriyyəsinin) idarəli avtomatlaşdırılmış sistemləri (bundan sonra - MEDO iştirakçılarının ASD);
- b) idarələrarası e-sənəd idarəedilməsi sistemi (MEDO sistemi);
- c) MEDO iştirakçılarının ADS-in MEDO sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün aparat-proqram kompleksləri (bundan sonra - PAK interfeysi).

MEDO iştirakçısının ASD MEDO sisteminin abunəçisi olaraq çıxış edir və bu MEDO iştirakçısının qəbul etdiyi sənədlərə uyğun olaraq sənədlərin elektron və yaxud kağız şəklində yaradılmasını / icrasını təmin edir.

MEDO sistemi elektron sənəd dövriyyəsi üçün **Poçt Xidməti SZI** xidmətinə təqdim edən, poçt xidməti abunəçilərinə elektron poçt mesajlarının kriptografik qorunması və ixtisaslı e-imza (ES) istifadə etməklə təmin edən etibarlı bir rabitə şəbəkəsidir.

PAK cütləşməsi MEDO iştirakçısının ASD-nin MEDO sisteminin rabitə şəbəkəsi ilə işlədiyi daxili şəbəkənin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən bir aparat-proqram kompleksidir. PAK cütləşməsi aşağıdakı əsas funksiyaları həyata keçirir:

Abunəçidən ASD sənəd sənədlərini müəyyən edilmiş formatda idxal etmək;

Göndərilən sənəd haqqında idxal olunan məlumatların elektron poçt mesajı formatına çevrilməsi (bundan sonra e-sənəd dövriyyəsi sənədi, EDI) və SZI poçt xidməti ilə MEDO sistemi vasitəsilə bu mesajı adresə göndərmək;

ESD-ni MEDO sistemindən almaq və ofis idarəetmə sisteminə ixrac etmək məqsədi ilə müəyyən olunan formata çevirmək;

Sənəd haqqında alınan məlumatların ofis idarəetmə sisteminə ixracı.

Bu infrastruktur əsasında MEDO sisteminin iştirakçıları arasında elektron formada güzəştli sənəd mübadiləsinə sistemli keçid həyata keçirilir.

Respublika icra orqanları elektron arxivlərin yaradılması və ictimaiyyətə təqdim edilməsi üçün intensiv iş aparır. Bu elektron arxivlər, müvafiq arxiv fondlarını təşkil edən sənədləşdirilmiş (sənədləşdirilmiş) elektron sənəd silsilələrinin depolarıdır.

Bu cür sistemlərə misal olaraq Müdafiə Nazirliyi və bir çox seçilmiş qurumlar tərəfindən yaradılan saytlar daxildir.

Ancaq bu, elektron arxiv yaratmaq probleminin yalnız bir tərəfidir. Kağız sənədlərinin əvvəllər yaradılan və yaxud yeni yaradılan arxivlərinə aiddir.

Şəkil 2.1. ESD-nin görünüş pəncərəsi

Elektron sənədin mübadiləsinin həyata keçirilməsi zamanı diqqət olunması mühim olan əsas məsələlərdən biri e-sənəd dövriyyə sistemlərində təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

ESDS-də təhlükəsizlik tədbirləri istifadəçi şəxslərin icazələri və sənədlər üzərində icazə verilən əməliyyatlar apara biləcəyi kataloqlar (role) və sənədlərin file şəklində saxlanılması üçün mexanizm və prinsiplər toplusunu özündə birləşdirir. İlk növbədə istifadəçilərin qovluqları yaradılır. Həmin bu qovluqlar ESD sistemindən

istifadə, sənədləri görmək və yaxud sənədlə işləmək haqqında hüquqları özündə birləşdirir.

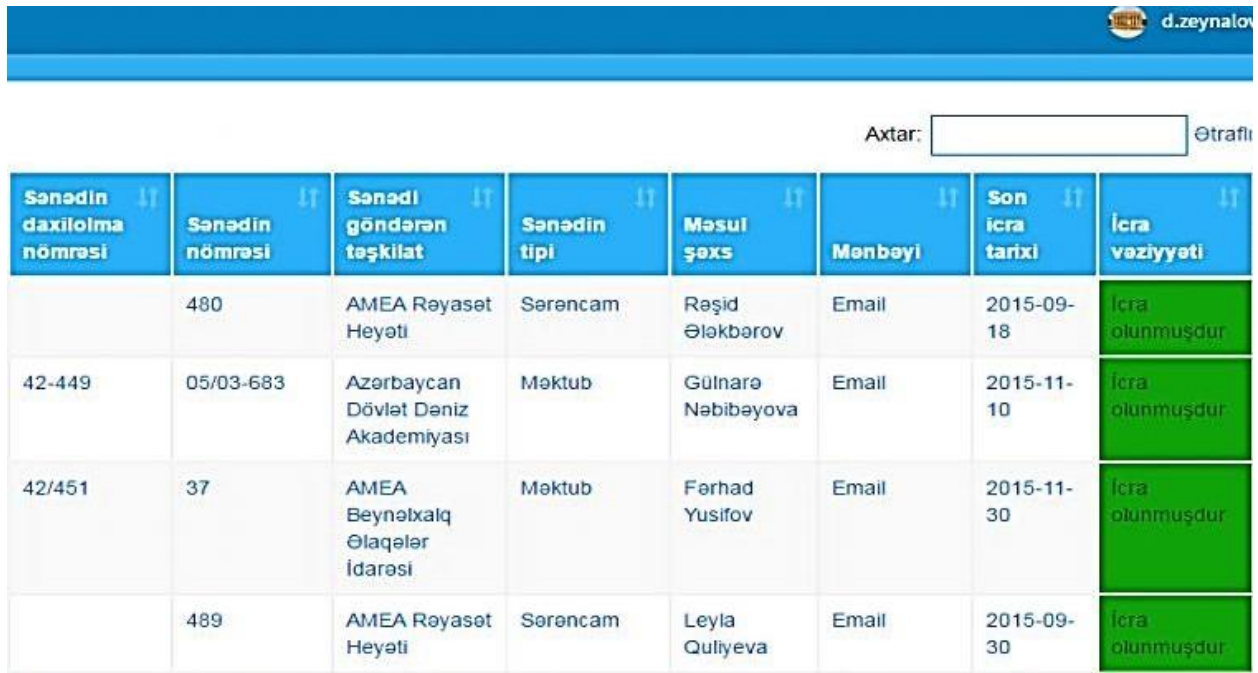
Sistemdə sənədlərin emalı, göndərilməsi və saxlanması təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün aşağıda göstərilən kriteriyalardan istifadə edilib:

- Sənədlərlə işləyən zaman istifadəçi şəxslər yalnız özlərinin icraçısı olduğu sənədləri görə və eyni zamanda özlərinin yaratdığı yeni sənədləri görə və o sənədlərlə işləyə bilmək hüququna malikdirlər;
- Direktor tabeliyində olan şəxslərin sənədlərini görmə hüququna malikdir;
- Sənədin emalı prosesi zamanı iştirak etməyən şəxslər sənəd barəsində məlumat ala bilməzlər;
- Sənədlər file şəklində ayrı-ayrılıqda fayl-serverdə saxlanılır. Sözügedən fayl-serverə giriş istifadəçi adı, parol tələb edir;
- Sistemin və sənədlərin kibertəhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə müəyyən kvartaldan bir bütün faylların və sistemin arxivi və yaxud backupı alınır;
- Yaradılan bu sistemdə sənədlərin bütövlüyünü və həqiqiliyini qorumaq məqsədilə e-imzadan istifadə olunur. E-imza vasitəsilə göndərilmiş sənədlərə icazəsiz müdaxilələrə imkan verilmir;
- Sistemdə hər hansı bir texniki problem yaransa və yaxud sistemin bir lokal serverdən digər lokal serverə daşınması prosesi üçün bütün sistemin fayllar və bazalarla birlikdə backupı alınır. Sözügedən bu proses öncədən təsbit edilən vaxtda reallaşdırılır və ehtiyat nüsxələr (kopyalanmış fayllar) diskə və yaxud digər daşıyıcılara yazıla bilər.

Sənədlərin icra prosesini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə menyudakı sənədlər müxtəlif tip qruplara (göndərilən, daxil olan, yeni yaradılmış, baxış gözləyən, icra

olunmuş, icra prosesində olan, icra müddəti bitmiş sənədlər və sənədin son icra vaxtı) bölünür (şəkil 1.1.). Sözügedən menyuda istənilən bölməni aktivləşdirdikdə icra vəziyyətinə uyğun olaraq sənədlərin siyahısı əks olunur. Bundan başqa, sənədlər sistemə daxil olunarkən qeyd olunmuş icra müddətinə uyğun şəkildə sənədin icraçısına və bununla bərabər icra prosesini yoxlayan ümumi şöbə əməkdaşına mail vasitəsilə məlumat göndərilir. Bu sənədlərin icrasına daha asan nəzarətə imkan yaradır. Sistemə daxil olunan sənədlərin statusları daima yoxlanılır və sənədlər öz statuslarına uyğun qrupa yönləndirilir.

Sistemdə sənədlərin axtarışı *axtar* menyusu ilə reallaşdırılır (Şəkil 1.2).

Sənədin daxilolma nömrəsi	Sənədin nömrəsi	Sənədi göndərən təşkilat	Sənədin tipi	Məsul şəxs	Mənbəyi	Son icra tarixi	İcra vəziyyəti
	480	AMEA Rəyasət Heyəti	Sərəncam	Rəşid Ələkbərov	Email	2015-09-18	İcra olunmuşdur
42-449	05/03-683	Azərbaycan Dövlət Deniz Akademiyası	Məktub	Gülnarə Nəbibəyova	Email	2015-11-10	İcra olunmuşdur
42/451	37	AMEA Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsi	Məktub	Fərhad Yusifov	Email	2015-11-30	İcra olunmuşdur
	489	AMEA Rəyasət Heyəti	Sərəncam	Leyla Quliyeva	Email	2015-09-30	İcra olunmuşdur

Şəkil 2.2. Sənədlərin sistemdə axtarılması

Menyuda *Ətraflı* bölməsini aktivləşdirərək sənədlərin müxtəlif göstəricilərinə əsasən (sənədin daxilolma tarixi, sənədin tarixi, sənədin nömrəsi, sənədin edilmə nömrəsi, göndərən təşkilat, sənədin icra müddəti, tipi, məsul icraçı şəxs və s.) axtarışını təmin etmək mümkündür.

ESD sistemində olan e-sənədlər MySQL məlumat bazası idarəedilmə sisteminin bazasında yerləşir və PHP proqramlaşdırma dili ilə yaradılmışdır. Sözügedən bu sistemin yaradılışında PHP dili ilə yanaşı JavaScript, HTML, CSS, Python və s. kimi müasir proqramlaşdırma dillərindən istifadə olunmuşdur. Sistem Windows Server əməliyyat sisteminin (OS) fayl serverlərində konfigurasiya edilmişdir. ESD sistemində ixtiyari sayda sənəd və istifadəçi şəxs qeydiyyatdan keçirmək, yadda saxlamaq olur. Sorğuların axtarış sistemlərinin çevik və cəld çağırılması üçün sorğular mütəmadi olaraq optimallaşdırılır və sistemin çevikliyi təmin olunur. Sistemin MySQL verilənlər bazasında yaradılması online rejimdə bir çox məlumatlarla işləmək imkanı verir. Qeyd edilmiş məlumatlar verilənlər bazası cədvəllərində saxlanılır. Funksionallığın təmin olunması məqsədilə qaydalardan, müasir proqramlaşdırma dillərinin müxtəlif üsullarından istifadə edilir. ESDS-nin proqramının yaradılmasında web texnologiyalarının imkanlarından çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Qeyd olunan sistem bulud texnologiyaları vasitəsilə AzScienceNet kompüter şəbəkəsinin verilənlərin datacenterində yerləşdirilmişdir və 7/24 müddətində istifadəçi şəxslər tərəfindən istismar olunur.

2.3. Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin problemi

İKT-nin cəmiyyətin bütün sahələrinə tətbiq olunması ilə cəmiyyət yeni bir inkişaf mərhələsinin – informasiya cəmiyyətinin formalaşması erasına qədəm qoyub. Bu cəmiyyətin ən əsas elementlərindən biri e-dövlətin yaradılışıdır. E-dövlətin yaranmasında əsas məqsəd İT və İnternetin imkanlarından istifadəsilə dövlət müəssisə və idarələrinin vətəndaş şəxslərə göstərdikləri xidmətlərin səviyyəsini artırmaq, zamandan və məkandan asılı olmadan hökumətin informasiya resurslarına

daxil olmasını asanlaşdırmaq, cəmiyyətin bütün yaş təbəqələrinin dövlət menecmentində aktiv iştirakını həyata keçirmək və menecmentin səmərəliliyini daha da artırmaqdır. Elektron şəkildə icra orqanları, məhkəmə və qanunverici orqanları elektron dövləti əmələ gətirir. Elektron dövlət anlayışı ingiliscədə e-government anlayışına, e-hökumətə uyğundur. E-hökumətdə üç ən əsas komponenti vurğulaya bilərik: Government-To-Citizen (GtoC -dövlət-vətəndaş); Government-To-Business (GtoB dövlət-biznes); Government-To-Government(GtoG – hökumət-hökumət) (Дрожжиков В., Штрик А., 2016, с.189). E-hökumətin istifadəçi komponentləri vətəndaşlar, dövlət orqanları,özl sektor(biznes) və s. dir. E-hökumət mühitində tətbiqi məsələlər arasında (vətəndaş şəxslərin dövlət məlumatına girişi, hökumət,vətəndaş və özl sektor arasındakı standart tranzaksiyaların şəbəkədə ötürülməsinin mümkün olması) ən vacibi hökumət və dövlət, yerli özünüidarəedici orqanlarında sənəd dövriyyəsinin və kargüzarlığın elektron formaya keçirilməsidir. Nəticə olaraq,e-sənədlərin rolu artmaqda davam edir, e-sənədlər kağız sənədləri üstəliyərk sıradan çıxarır. Kargüzarlığın hüquqi bazası sürətli inkişaf edir, e-sənədlərin hüquqi əsasını özündə cəmləşdirən e-imzanın tətbiqlə e-xidmətlər yüksək səviyyədə təkmilləşir.

Mütəxəssislər e-hökumətə çevrilmə prosesində əsas olaraq aşağıdakıları göstərirlər:

1)ilkin web-təmsilçilik (idarələrin və nazirliklərin fəaliyyət istiqamətləri barəsində məzmunları özündə cəmləşdirən web-saytların yaradılması);

2)hökumətlə vətəndaş şəxslər və bizneslə qarşılıqlı interaktiv əlaqənin təşkil olunması (elektron poçt vasitəsilə qarşılıqlı sual-cavab), autentifikasiya və identifikasiya mexanizmlərinin istifadə olunması ilə xüsusi verilənləri, blankları və bir çox sənəd formalarının əldə olunması);

3) tranzaksiyaların həyata keçirilməsi (sənədləri almaq, alğı-satqı əməliyyatlarını aparmaq);

4) idarələrarası informasiyadan və ən yeni xidmətlərdən istifadə (istifadəçi şəxslərin e-hökumət portalı ilə istənilən xidmətdən istifadəsi).

Qeyd olunan inkişaf mərhələləri bitdikdən sonra qarşılıqlı əlaqələrin yeni növ sisteminə – vahid pəncərə (Government Gateways) keçid olunur. Sistem idarə, nazirlik, vətəndaşlar, təşkilat və biznes arasındakı qarşılıqlı əlaqəni dəstəkləyən vahid portalın yaradılmasına ehtiyac duyur.

E-hökumətin qurulması istiqamətində çox ölkələrdə layihə və proqramlar tətbiq edilir: ABŞ-da National Information Infrastructure; Böyük Britaniyada E-citizen, UK online, e-government, e-business, Modernizing Gov. White-Paper; Fransanın Gov. Action Program for İS; Kanadanın <http://www.canada.gc.ca/>; Avstraliyanın <http://www.nla.gov.au>; Almaniyanın Modern Administration; Asiya ölkələrində isə E-ipək yolu və s. misal göstərilir.

E-dövlətə hazırlıq səviyyəsi baxımından, Azərbaycan lider ölkələr arasında olmamasına baxmayaraq, bu yolda çox işlər görülür və görülməkdə davam edir. Dövlət orqanları yuxarıdan aşağıya, öz səlahiyyət və hüquqları dairəsində öz funksiyalarını həyata keçirməyə çalışırlar. İnternet şəbəkəsinin geniş imkanlarının istifadəsilə dövlət qurumlarının electron saytlarının yaradılması proesi, saytda bu təşkilatlar, onların struktur iyerarxiyası haqqında informasiyanın və vacib sənədlərin yerləşdirilməsi, bir neçə kommunal borcların online ödənilməsi, e-kitabxanaların yaradılması, abituriyentlərin qəbul imtahanları ilə əlaqədar sənədlərin verilməsi, vakant iş yerlərinə kadr axtarışının elan edilməsi, və s. kimi fəaliyyətlər tətbiq edilmişdir.

Proqramda bir sıra məsələlərdən başqa, dövlət orqanlarında e-sənəd dövriyyəsinin təşkil olunması da planlaşdırılır. ESD-nin tətbiqi sənədlərin hazır edilməsi və emalına sərf edilən vaxtın və əməyin minimumlaşdırılması, icra intizamının artırılması və nəzarət mexanizminin daha da sadələşməsini, menecmentdə qərarların qəbul edilməsini, əhaliyə xidmət operativliyini, özünüidarəetmə müəssisələrinin və dövlət orqanlarının təklif etdiyi xidmətlər haqqındakı informasiya əlçatanlığı, tabeçiliyində və digər təşkilatlarla olan əlaqələrin daha da sürətləndirilməsinə imkan yaradır.

Necə ki, informatikada bit ən minimal informasiya ölçü vahididir, sənəd dövriyyəsi sistemlərində də sənəd informasiya ölçü vahididir. Kağız və yaxud e-sənəd həm dövlət, həmçinin də özəl təşkilatlarda da informasiya daşıyıcısı olan əsas rola malikdir. Sənədlər təşkilatlarda dövr edən bütün biznes-proseslərlə əlaqədə olur və idarədə düzgün qərarların qəbul olunmasında informativ dəstək verir. Təşkilatlarda biznes-proseslərin idarəçiliyinin səmərəlik prinsipi sənədlərin idarə olunmasından çox asılı bir faktır. Sənədlərin idarə edilməsinin ən əsas prinsipləri ISO15489 standartında qeyd olunmuşdur (www.iso.org).

Hər dövr üçün sənədlərin idarə edilməsi işində daha da yeni texnologiyalar tətbiq olunub və zaman ötdükcə bu prosesin daha da avtomatlaşdırılmasına tələb olunmuşdur. Son vaxtlar kağız sənədlər e-sənədlərlə əvəz olunurlar. Hər il e-sənədlərin sayının sürətli şəkildə artması müşahidə edilir. Analitik şəxslər bir çox şirkətlərin kağız sənədən e-sənədlərə keçidi ilə əlaqədar proqnozları və statistik məlumatlar hazırlamışlar. Analitik şirkətlər qurumu olan International Data Corporation 2004-cü ilə kimi dünyada olan sənədlərin 28% elektron, 72% kağızda, 2005-ci il üçün bu rəqəmin 50%-in 50%-ə çatması, 2010-cu ildə isə 70%-in 30%-ə çatmasını proqnozlaşdırırlar. Dünya üzrə hər il 6 milyard civarında yeni sənədlər hazırlanır, ildə hər bir işçinin təqribən 150 saati lazımı sənədin axtarışına, sənədlərin

yaradılışına, göndərilməsinə və s. sərf edilir. Rəhbər şəxs iş vaxtının 46%-ni, sırası əməkdaş 35%-ni, referent 76%-ni sənədlərlə iş üçün sərf etmək məcburiyyətində qalır (www.idc.com).

Hal-hazırda ən son tələblərə uyğun şəkildə və ingilis ədəbiyyatlarında E-Document Management System (EDMS) kimi ifadə olunan e-sənədlərin menecment sistemləri var. Bu sistemlərin istehsalı edilməsi üçün dünya üzrə 100-dən artıq şirkət və firma məşğuldur. Qeyd edilən həmin proqram vasitələri texniki və funksional imkanlarıyla bir-birindən seçilir.

IDC e-sənədlərin menecmenti vasitələrini aşağıda göstərilən kateqoriyalara bölür (www.idc.com):

- Korporativ e-sənədlərin menecmenti sistemləri: Lotus (Domino.Doc), Oracle (Context) ,Opent Text (LiveLink),
- Biznes yönümlü e-sənədlərin menecmenti: Hummingbird (DocsOpen), EMC (Documentum);
- İnformasiyanın idarə edilməsi sistemləri (Information Management) yaxud portallar;
- Kontentlərin idarə edilməsi sistemləri: Excalibur,Adobe;
- İşçi proseslərin idarə edilməsi sistemləri (Workflow Manager Systems): Jetform,Lotus (Domino Workflow and Domino/Notes), Action Texnologies.FileNet,
- Təsvirlərin idarə edilməsi sistemləri (Imaging);

Bu bölgü ideal hesab olunmur.Çünki bu məhsulların istehsal sahibləri onların funksional imkanlarını çoxaltdıqdca bölgü barəsində də vəziyyət dəyişə bilər.

Həmçinin Босс-Референт,Microsoft SharePoint Server, Электронные Офисные Системы,Евфрат (Cognitive Technologies) və s. sistemlər də geniş

yayılib. Sözügedən bu sistemlər e-sənədlərin (müəssisədaxili sənədlər,müəssisəyə giriş edən, müəssisədən çıxış edən) avtomatlaşdırılmış qaydada idarə edilməsinə imkan yaradırlar. Sənədlər olaraq protokollar, maliyyə sənədləri, ərizə və məktublar, təsvirlər və s. götürülür. Səmərəli axtarış və saxlanma imkanlarına malik olan sistemlər – e-arxivlər, sənədlərin hərəkətinin aparılması üçün istifadə olunmuş sistemlər Workflow sistemlər adlandırılır. Bəzi sistemlər hər iki imkana malikdirlər.

E-sənədlərin idarə edilməsində sistemlərin əsas funksiyaları bunlardır: kargüzarlığın elektronlaşdırılması – kompüter şəbəkələrində sənədlərin yaradılması, qeydiyyatı,təşkilatın struktur bölmələri ilə əməkdaşları arasında dövriyyəsi,rəhbərliklə razılaşdırılması, icrasına nəzarət edilməsi, icra müddəti bitdikdən sonra e-arxivin təşkili kimi sadalanan nüansları həll etməkdir. Qeyd edilən bu sistemlər müxtəlif növ faylları -e-cədvəlləri, mətn sənədləri,audio/video faylları, web sənədləri və s. dəstəklənə bilirlər. Sənəd sistemə daxil olunarkən onun üçün atributlardan təşkil olan (sənədin müəllifi,adı,icra müddəti,yaranma tarixi və i.a.) qeydiyyat vərəqəsi və ya kartı yaradılır. Bu öz növbəsində, system daxilində atributlara görə axtarışa imkan yaradır. Qeydiyyat kartları Sybase, Oracle, Informix, MS SQL Server,MariaDB və s. VBİS-lərdə saxlanılır. Qeyd edilən sənədin məzmunu UNIX, Novell NetWare, MS Windows NT və s. əməliyyat sistemlərinin (Operational Systems) fayl serverlərində, bəzi zamanlar isə verilənlər bazasının özündə saxlanılır. İstifadəçi təşkilatların e-sənədə keçid və qeyd edilən bu sistemlərin tətbiqilə kağız sənədlərə çəkilməmiş bir çox xərclərin, mövcud sənədlərin axtarış edilməsinə sərf olunan vaxt itkisinin minimumlaşdırılması, e-arxivdə sənədlərin saxlanılmasının yüksək və əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşması və ucuzlaşması hesabına iqtisadi səmərəlilik əldə olunur. E-dövlət məzmununda biznesə və əhaliyə dövlət xidməti, vətəndaş şəxslərin müraciətlərinin həll olunamsında bu sistemlərin tətbiq olunması bunların sosial aspektlərindəndir.

ESDS-nin əsası korporativ xarakterli olduğu üçün burada istifadəçi şəxslərin sayına, girişə bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq edilir. Mahiyyət etibarilə dövlət eyni qaydalar baxımından idarə edilən və həmçinin eyni vasitələrdən istifadə edən daha da böyük şirkətdir. ESDS-də qarşılıqlı istifadə edilən və saxlanılan şirkətdaxili informasiyanın həcmi misillərlə artması indiki dövrün xarakterik əlaməti hesab edilir. IDC-nin hesabatına nəzər yetirsək, emal edilən və saxlanılan korporativ məlumatların həcmi ildə 70 faiz artır, 3000 əməkdaş isə hər gün email vasitəsilə Gigabaytlarla informasiya ötürür (www.idc.com). E-dövlətdə sənəd mübadiləsi sisteminin miqyası çox genişdir. Burada idarə və təşkilatların, nazirliklərin, biznesin korporativ informasiya məkanlarında külli miqdarda sənədlər emal edilir. Sənədlərin dövr edilməsi həm mənbələrinə görə, həmçinin də təqdim edilmə formasına görə fərqli şəkildə baş verir. Korporativ mühitdənsə e-dövlət daha şəffaf və açıq bir mühitdir. Bu mühitdə istifadəçi şəxslərin sayı məhdud deyil, onlar üçün e-xidmətlər, dövlət sənədlərinə əlçatanma zaman və məkandan asılı olmayan interaktiv şəkildə aparılır. Bu cür mühitdə intellektual və səmərəli e-sənəd dövriyyəsinin yaranması ən əsas məsələlərdən biridir. Məsələnin həll olunması zamanı problemlərin bir qismi daha da aktual şəkildə görünür.

I Problem – e-sənədlərin həcmi gündən günə eksponensial şəkildə artması. Qeyd edilən vəziyyət sənədlərin operativ emal edilməsi və sistemləşdirilməsində yetəri qədər böyük problemlər yaradır. Qeyd etmək gərəkdir ki, həcmi genişlənmiş arxivdə lazım olan sənədin axtarışının nəticəsi o qədər yaxşı olmur. Sorğuya qarşılıq cavab olaraq külli miqdarda sənədlərdən təşkil olunmuş siyahı təqdim edilir. Qeyd olunan siyahıda sorğuya daha münasib (uyğun) sənəd seçilən zaman çox vaxt aparan təhlillər vaxt itkilərinə səbəb olur.

II Problem – e-sənədlərin çoxsunun strukturlaşdırılmış tipdə olmaması. İnformasiyanın strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış kimi tipləri vardır. E-

dövlətdə giriş-çıxış edən sənədlərin (sərəncamlar, qanunlar, məktublar, ərizələr, hesabatlar, müqavilələr və s.) çoxsunu qeyri-struktural informasiya əhatə edir. Həmin verilənlər arasında mətnli sənədlərinin çoxluq təşkil etməsi (təqribi 80-90%) onların mənasının operativ şəkildə təhlilində çox çətinliklər yaradır. İri həcmdə bu tip sənədlərin rəhbər və yaxud sistemə daxil olan şəxs tərəfindən oxunması, mənimsənilməsi və öyrənilməsi bu şəxslər üçün həm fiziki, həm vaxt cəhətdən çox çətinidir. Bu da, sənədlərin ünvanlara gedib çatdırılması proseslərində gecikmələrə və əlaqədar olduğu ünvana getməməsinə yol açır.

III Problem – e-sənədlərin həyat dövrünün idarə edilməsi. Bu problem sənədlərin həcmının çox böyük sürətlə eksponensial artması və zaman ötdükcə onun biznes dəyəri, əlçatanlılığı və mühafizəsinə qoyulan tələblərin dəyişməsindən asılı şəkildə saxlanılmasında yaranan problemlərlə bağlıdır.

Şübhəsiz ki, qeyd edilən problemlərin e-dövlətdə sənəd mübadiləsinin avtomatlaşdırılması əvvəlki yanaşmalar ilə həll olunması qeyri-mümkündür. Bu halda intellektual analiz metodologiyasından istifadə etməklə sistemin intellektuallaşdırılması tələb edilir, e-sənədlərin intellektual emal olunması və dövriyyəsi sisteminin işlənməsində tədqiqatların aparılmasına ehtiyacı yaranır.

Belə ki, ESDS-də tsikl edən və həmçinin saxlanılan sənədlərin növləri müxtəlifdir. Tsikl edən e-sənədlərin 82%-dən çoxunun mətn tipə malik olduğunu nəzərə alsaq, sözügedən problemlərlə əlaqədar mətn tipə malik e-sənədlərin mənasına görə avtomatik klassifikasiyası, indeksləşdirilməsi və mübadiləsinin təşkil olunmasının insan faktoru iştirak etmədən sistem tərəfindən intellektual şəkildə axtarış, avtomatik şəkildə aparılması və e-sənədlərin həyat dövrünün idarə edilməsi kimi məsələlərin həll olunması aparılır.

Mətn tipə malik e-sənədlərlə iş aparılan müddətdə ən əsas olan məsələ sənədlərin məzmun cəhətdən axtarışı və klassifikasiyasıdır.

Text Mining mətn tipli sənədlər üçün intellektual əməliyyatların aparılmasının ən mükəmməl texnologiyadır. Sözügedən bu texnologiya mətn tipə malik sənədlərdə alqoritmlərdən istifadə edərək xarakterik elementləri və yaxud özəllikləri aşkarlamağa, sənədin hər hansı qrupa daxil olub-olmamasını dəqiqləşdirməyə, sənədlərin daha da intellektual şəkilli axtarışına imkan yaradır. ESDS-nin intellektuallaşdırılmasında Text Mining texnologiyasından çox istifadə edilir.

Text Mining-də həll olunan məsələlər: məntəqi sənədlərin klasterləşdirilməsi (Clustering) və təsnifatı(Classification); biliklərin aşkar olunmasıdır (Information Extraction).

Qeyd edilən təsnifat üsullarının 1950-ci illərdə yaranmasına baxmayaraq texniki vasitənin məhdudluğu və eyni zamanda şəbəkə texnologiyalarının zəifliyi səbəbindən tədqiqatların nəticələri də geniş yayılmamış, laboratoriyalar və müəssisələr daxilində məhdudlaşmışdır. İnternet şəbəkəsinin inkişafı bu sözügedən üsulların tətbiqinə görə geniş imkanlar açmışdı.

Klassifikasiyada sənədlər öncədən müəyyən edilən əlamətlərə görə mövcud olan təsnifat sxeminə uyğun olaraq qruplaşdırılır. KNearest Neighbor, Bayes beynəlxalq səviyyədə istifadə olunan təsnifat üsullarındandır.

Klassifikasiyadan fərqlənərək, klasterləşmədə sənədlər daha öncədən müəyyənləşdirilmiş təsnifat sxeminin qeyd olunmaması şəraitində qruplaşdırılır. Bu zaman klasterlərin sayı məlum olmur. Bu təlim nəticəsində müəyyən tip təsnifat yaranır. Bir çox klasterləşmə alqoritmləri vardır. Məsələn, Suffix Trees, k-means, Latent Semantik Analysis(LSA) və s.

Bütün axtarış sistemlərindəki kimi, həmçinin ESDS-də də sorğu nəticəsində uyğun sənədin tapılması əsas şərtlərdən biridir. Təsnifat üsullarının özləri də

axtarışın səmərəliliyini geniş səviyyədə yaxşılaşdırır. Bu zaman sənədin axtarış prosesi bütün sənədlər arasında deyil, ancaq müəyyən qrup daxilində aparılır.

Paylanmış informasiya sistemində hər hansı məlumatın axtarışı, avtomatik şəkildə toplanması, süzülməsi və s. kimi məsələlərdə multiagent texnologiyalarından geniş bir şəkildə istifadə edilir.

Məzmunu uyğun təsnifat metodunun ESDS-də e-sənədlərin avtomatik şəkildə ünvana çatdırılması məsələsinin həll edilməsində tətbiqi mümkündür.

Son illərdə mətnlərin qısa şəkildə salınması üsulu olan referatlaşdırma klassifikasiya məsələlərində daha da perspektivli istiqamətlərdən biri sayılır və geniş biçimdə istifadə olunur. Referatlaşdırma mətnin məğzini saxlamaq şərti ilə, onun qısaldılmış variantının yaradılması prosesidir. Qeyd olunmuş sənədlərin əsl əvəzində referatları öyrənən zaman insan daha az zaman aralığında kifayət qədər çox informasiya toplayır. Bu da həmçinin iri həcmli informasiya ilə daha səmərəli iş üçün şərait yaradır. Referatlaşdırmada Text Relationship Map(TRM), LSA və s. kimi metodlarından daha çox istifadə olunmaqdadır.

Aydındır ki, informasiya hər hansı ixtiyari bir təşkilata görə müəyyən bir dəyərə malikdir və qeyd olunan bu dəyər zaman ötdükcə minimal qiymət alır. İnformasiyanın biznes cəhətdən dəyərini və zaman ötdükcə bu dəyərin müxtəlif şəkildə dəyişməsinə nəzərə alsaq, sənədlərin saxlanılmasını daha da səmərəli şəkildə etmək olar. Bu yanaşma Information Lifecycle Management(ILM) – informasiyanın həyat dövrünün idarə edilməsi adlanır. ILM-in ən əsas ideyası müxtəlif cür dəyər və tipə malik olan informasiyanın bir neçə cür saxlanılma səviyyəsi arasındakı miqrasiyasından ibarətdir. ILM konsepsiyasına əsasən, lazımi informasiya avtomatik şəkildə daha da etibarlı, sürətli və mühafizə edilən saxlama sisteminə, mühümlülük dərəcəsi nisbətən daha az informasiya isə, uyğun şəkildə, yerini daha da ucuz və aşağı sürətli saxlanılma sisteminə dəyişir. Gərəksiz informasiya

avtomatik şəkildə sistemdən silinir. Sözügedən bu vəziyyət dövrü bir prosesşəkildə fəaliyyət göstərir.

Bu işin reallaşdırılması üçün bir çox texnoloji həllər var: verilənlərin bir tip saxlama sistemlərindən digər tipinə avtomatik miqrasiyası üsulları, ehtiyat surətləri, güzgülü əksi və arxivləşdirmə vasitələri.

EH xidmətləri, uyğun olaraq həyata keçirildikdə, qeyd olunan informasiya sistemlərindən istifadə olunmaqla xidmət göstərilməsi prosesinə sərf edilən zamanı xeyli azaldır və bu idarəetmə orqanları üçün çox səmərəlidir (bu *daxili səmərəlilik* adlanır). İnzibati iş yükünü xeyli azaltmaq məqsədilə özünə xidmət həlləri bununla yanaşı integrasiya sistemlərinin qurulması məqsədə uyğun hesab olunur.

Habelə EH xidmətləri vətəndaş şəxslərin dövlət orqanları və müəssisələri ilə əməliyyatların keçirilməsinə istifadə etdikləri zamanın minimumlaşmasına gətirir ki, bu hər hal isə iki tərəfə sərf edir (*xarici səmərəlilik*).

Online məlumat almaq imkanı və yaxud interaktiv formanı doldurmaq prosesi, hər istifadəçinin vaxtına kifayət qədər qənaət edə bilər, ancaq bu hər zaman mütləq deyildir. Əgər məlumat almaq üçün yüksək səviyyəli informasiya strukturu və yaxud axtarış motorları yoxdursa, istifadəçi şəxsin e-xidməti vaxt alan alət hesab etməsi ehtimalı böyükdür.

Qeyd edilən üsulların informasiya sistemlərində, həmçinin ESDS-də tətbiq olunması bu sistemlərin analitik və funksional xarakteristikalarını daha da yaxşılaşdırır və intellektuallaşdırır.

E-hökumət mühitində tsikl edən e-sənədlərin çoxsu mətn tipli olduğu üçün bu işdə müəyyən olunmuş problemlərlə əlaqədar mətn tipli sənədlərin mətninə görə intellektual axtarışı və avtomatik təsnifatı, həmçinin, sənəd dövriyyəsi prosesinin insan faktoru olmadığı halda e-sistem tərəfdən avtomatik olaraq həyata keçirilməsi

və e-sənədlərin həyat dövrünün idarə edilməsi üçün və alqoritm-metodların işlənilməsi məqsədəuyğun sayılır. Qeyd olunan bu alqoritmlər və metodlar həm yeni layihələndirilən, eyni zamanda həmçinin mövcud sistemlərə də tətbiq edilə bilər.

III FƏSİL. ELEKTRON HÖKUMƏTDƏ SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN TƏKAMÜLÜ

3.1. Elektron hökumətdə sənəd dövriyyəsinin inkişafı

Ölkəmizdə Elektron hökumətin formalaşma mexanzmi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Yuxarda vurğulandığı kimi, Azərbaycan Respublikasının mövcud Elektron Hökumət portalının əsaslı fəaliyyəti 2012-ci ilə başlayır.

Bizim ölkədə elektron hökumətin ən əsas fəaliyyət istiqamətlərinin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət qurumlarının arasında səlahiyyət və eyni zamanda məsuliyyət bölgüsü.
- İnformasiyalasdırma sahəsində dövlət siyasətlərinin həyata keçirilməsi, həm dövlət, həm milli maraqların qorunub-saxlanması;
- Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyə olan tələblərə riayət edilməsinə əsaslıq;
- İstifadəçilərə təqdim edilən informasiyanın təhlükəsizliyinin, tamlığının, həqiqiliyinin, mühafizəsinin, aktuallığının sadə və bununla belə operativ şəkildə əldə olunma imkanlarının təminii;

Azərbaycan Respublikasının əzazi cəhətdən daxilində yaşayan bütün vətəndaş hesab edilən şəxslərə, xarici vətəndaşlara, hüquqi şəxslərə, və vətəndaşlıq statusu olmayan şəxslərə e-xidmətlərin göstərilə bilməsinə görə Elektron Hökumət Portalı- EHP yaradılmışdır və 01.04.2012 tarixindən bəri qanuni istifadəyə sunulmuşdur. Yaradılan yeni imkanların ən əsas məqsədi vətəndaş statuslu şəxslər və dövlət qulluqçularının arasındakı məsafəni maksimal hüdudla azaltmaq, bu qeyd edilən münasibətləri sadələşdirmək və həmçinin şəffaflığı təmin etməkdir. Bu səbəbdən hökumət orqanlarının elektron xidmətlərə əhatəli tətbiqi, onların keyfiyyətinin və

sayının artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnuniyyəti amili vacibdir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, vətəndaşların hökumət orqanları ilə təması daha rahat və eyni zamanda münasib şəkildə təşkilati üçün dövlət orqanlarının təklif etdiyi elektron xidmətlərin vahid məkanında müəyyən edilmiş sayt-portalında cəmləşdirilmişdir. Bir pəncərə prinsipi məntiqi əsasında yaradılmış bu portal vasitəsilə hər bir istifadəçi şəxs dövlət müəssisə və qurumlar tərəfindən irəli sürülən e-xidmətlərdən yararlanma imkanına sahibdirlər.

İstənilən bir dövlət idarəsi və ya qurumu tərəfindən online şəkildə öz e-saytları vasitəsilə vətəndaş statuslu şəxslərə müxtəlif e-xidmətlər təklif olunur və bununla bərabər eyni xidmətlərin bir sayt-portal vasitəsilə vətəndaşlara təqdim olunması aşağıda qeyd olunan məsələlər səbəbilə aktualdır:

- Bir sorğudan istifadə edərək müxtəlif sayda e-informasiya sistemlərinə qoşularaq müxtəlif məlumatların alınması çox asandır. Müvafiq qurumların saytlarından fərqli olaraq, bir sıra hallarda istifadə edən şəxsin sorğusuna cavab bir neçə mənbə (məlumat olan qurum) tərəfindən təqdim olunmuş məlumatlar əsasında formalaşdıqdan sonra qarışıq e-xidmət şəklində vətəndaş şəxsə təklif edilir.

- Portala giriş üçün vahid identifikasiya və üsullarından istifadə edilir. Belə ki, bununla əlaqədar portal vasitəsilə müxtəlif hökumət qurumlarının e-xidmətlər bir pəncərə prinsipi ideyası əsasında cəmləşmiş şəkildə təqdim edildiyinə görə, bir çox istifadəçilərin vaxt itkisini azaldır.

- Portalda ixtiyari sorğu və onun haqqında geri dönüş məlumatı üçün portal tərəfindən arxivləşdirilmə aparılır. Müxtəlif saytlarda vətəndaşlar birbaşa özünə maraqlı yönəlir və cavablandırma prosedurunda subyektiv faktorlardan,obyektiv faktorlardan sığorta olunma sıfırdır. Portal vətəndaş və dövlət qurumu arasında, sonuncunun hüquqlarını qoruyucu vasitə rolunda

çıxış etməkdədir. Bir çox mübahisəli anlarda portalın arxivi məhkəmədə sübut (təsdiqləyici subyekt) kimi istifadə oluna bilər. Həmçinin portalın qeydiyyat bölümü hökumətin nəzarət edici orqanlarının müraciətlərinə baxılması mexanizminin qurulmasına kömək edir.

- İnformasiya mübadiləsinin bir-vahid təhlükəsizlik sisteminin mümkünlüyü. İstifadə edilən arxitektura müxtəlif dövlət və hökumət orqanlarının informasiya resurslarına icazəsiz daxil olmanın qarşısını alır.

- Vahid tərtibat və dizayn formaları, vahid istifadə formasının tətbiqi. Vətəndaşların maraqlandığı məlumatlar dövlət qurum və müəssisələrinin elektron saytlarında müxtəlif məzmununda və tərzdə təqdim olunduğu halda, EHP-da bütün xidmətlər standart şəkildə təqdim olunur.

- Müxtəlif tipli sənədlərin və arayışların hazırlanması məqsədilə müxtəlif cür qurumlar tərəfindən vətəndaş şəxslərin fərdi şəkildə məlumatlarına müraciət edilir. Bu xidmətlər arxivləşdiriləcəkdir. Nəticə olaraq vətəndaş özü barəsində hər hansı bir məlumata müəssisə tərəfindən hansı məqsəd üçün baxıldığını müşahidə edə bilər.

- Təqdim edilən məlumatların dəqiqliyi və təsdiqi. Bir çox müxtəlif informasiya mənbələri arasında məlumat dövryyəsinin aparılması hər bir qurum tərəfindən xüsusi elektron imzadan istifadə etməklə möhürlənir. Ən son məlumat portalın müəyyən olunmuş saytı vasitəsilə çatdırıldığı üçün EHP məlumatın dəqiqliyinin təsdiqinə zəmanət verir.

Ümumiləşdirsək, portal vasitəsilə portalı istifadə edənlərə dövlət qurumları və müəssisələri tərəfindən verilmiş elektron xidmətlərin stabil və standart sxemlə təqdim edilməsi, yerinə yetirilmə proseduralarının optimallaşdırılması və sadələşdirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istifadə etmə qaydalarının

ümumiləşdirilməsi, əldə edilmiş məlumatların dəqiqliyi və həqiqiliyi, etibarlılığı, tamlığı, sərbəst əldə edilmənin təmin olunması vacibdir.

Qeyd edilən portaldan istifadə olunaraq dövlət orqanları və ona bağlı qurumlar tərəfindən e-xidmətlərin təklif olunmasına əsasən Nazirlər Kabineti tərəfindən müxtəlif qurumları və dövlət orqanlarını təşkil edən 417 elektron e-xidmətlər yaradılmışdır.

3.2.Elektron hökumətin sənəd mübadiləsinin keyfiyyətlərinin artırılması

Azərbaycan da Elektron hökumət proyehtinin reallaşdırılması məqsədilə xeyli yol keçib və bu o deməkdir ki, yuxarıda qeyd olunmuş 4 mərhələni uğurla bitirib. İndi isə 5-ci mərhələnin tam olaraq reallaşdırılması üçün bütün işlər böyük müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

Qeyd edim ki, **BMT**-nin apardığı tədqiqat işinin nəticəsinə uyğun bir şəkildə, 2014-cü ildə **EH**-in inkişaf səviyyəsi baxımından dünya ölkələri arasında reyting statistikasına cədvəlində bizim ölkə 193 ölkə aralığında 68-ci yerdə öz yerini alıb. Bu reytingdə Azərbaycan bu **EH** sahəsində daha çox təcrübəyə malik Türkiyə, Bolqarıstan, Serbiya, Çin və s. kimi ölkələrdən belə öndədir.

2018-ci il **EH** quruculuğu üzrə məhsuldar bir il olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu ildə dövlət qurumlarının internet səhifələrində və **EH** portalında təqdim etdikləri e-xidmətlərin sayı artıb. Hazırda **EH** portalı vasitəsilə e-xidmət təklif edən qurumların ümumi sayı 48, e-xidmətlərin toplam sayı 387-yə çatmışdır. Portaldakı xidmətlərin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi nəticəsində istifadəçi sayı hazırda 1,067,420-dir. Həmçinin, bu il e-sənəd dövriyyəsinin tətbiqinin reallaşdırılması istiqamətində çox addımlar atılıb. Görülən tədbirlərin

nəticəsində e-imzaya maraq çoxalıb, hazırda e-imza sertifikatılarından faydalananların sayı 27536-ya bərabərdir.

MMH tərəfindən **EH** quruculuğu üzrə bir sıra təbliğat kompaniyaları 2018-ci ildə həyata keçirilmişdir. İcra hakimiyyəti nümayəndələrini maarifləndirmək üçün Elektron Hökumət infrastrukturu istiqamətində seminarlar keçirilmiş, tələbələr ilə görüşlər təşkil olunmuşdur. Dövlət qurumlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmişdir. Bu tədbirlərin əsas məqsədi Elektron Hökumət quruculuğu hədəfində görülən işləri cəmiyyətə göstərmək, e-xidmətlərin eləcə də, e-sənəd dövriyyəsinin mahiyyətini geniş ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Həmçinin, məqsəd 2019-cu ildə təşkil olunan Mənim Elektron Hökumətim məqalə-video süjet müsabiqəsi vasitəsilə **EH** quruculuğu üzrə cəmiyyətdə formalaşan yeni fikirlərin, rəy və təkliflərin öyrənilib dəyərləndirilməsidir.

MMH tərəfindən 2019-cu ildə **EH** quruculuğu istiqamətində həyata keçiriləcək təbliğat-təşviqat tədbirləri üzrə plan və qrafika artıq hazırlanmışdır. Planda müxtəlif İcra Hakimiyyətlərinin nümayəndələri ilə birgə treyninqlərin, jurnalistlər ilə görüşlərin, universitet tələbələri üçün maarifləndirici mühazirələrin təşkili, yaşlılar üçün öyrədici seminarların, kitabxanalarda istifadəçilərlə görüşlərin, inklüziv təhsil alan uşaqlarla görüşlərin keçirilməsi və s. nəzərdə saxlanılır. Gələn il üçün e-imzanın və **EH** portalının istifadəsinin artırılması səbəbilə KİV-lərlə çox sıx əməkdaşlıq prosesi planlaşdırılır. Həmçinin, Mənim Elektron Hökumətim tipli video süjet və məqalə müsabiqələrinin təşkili nəzərdə tutulur.

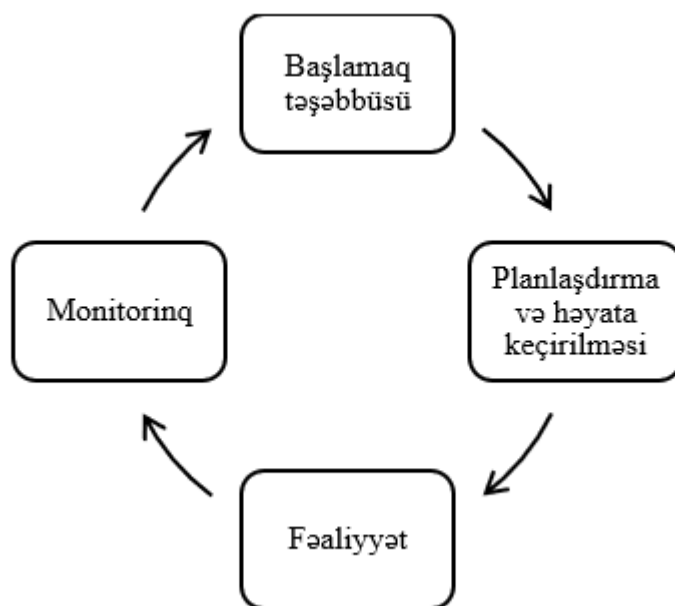
Bu cür tədbirlər cəmiyyətin e-vasitələrdən istifadə etməsini artıraraq rəqəmsallaşma, yəni proqramlaşma prosesini sürətləndirir. E-xidmətlərin və elektron sənəd mübadiləsinin mahiyyəti daha da aydınlaşdıqca onlara tələbat artır. Elektronlaşmaya tələbatın artması **EH** quruculuğu istiqamətində görülən işlərin

həcmi və həmçinin keyfiyyətini artırır, və eyni zamanda tətbiq sahəsini genişləndirir.

EH fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bir sual yaranır: görəsən **EH** xidmətlərinin effektivliyinin və səmərəliliyinin effektivliyinin monitorinqi, qiymətləndirilməsi və maksimumlaşdırılması üçün ən ideal təcrübə, uyğun modellər, texnikalar və vasitələr hansılardır?

EH layihələrinin fəaliyyətlərin davamlı zənciri olan həyat dövrü çərçivəsində monitorinq 4 mühüm mərhələlərdən biridir.

Sxem 3.1. EH layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün monitorinqin mərhələləri

Monitorinq-layihənin yaşam dövrünün ümumi hissəsi olmaqla yanaşı, xüsusi xidmətlər və layihələrlə əlaqədar olaraq dövrü şəkildə (yarım illik və ya rüblük) təkrarlanır.

Monitorinqın əsas məqsədi: **EH** xidmətlərinin iqtisadi və təşkilati təsirinin dəyərləndirilməsi, həmçinin vətəndaşların iştirakının çoxalması və innovasiyalaşma.

Monitorinqın vəzifəsi xidmət və proqramın fəaliyyətinin vəziyyəti haqqında göstəricilərin hesablanması üçün informasiyanın sistemli olaraq cəmlənməsidir.

ANAO - tərəfindən tətbiq edilən test tədqiqatlarında və web-xidmətlərin dəyərləndirməsində müxtəlif kriteriyalar istifadə olunub və əsas diqqət göstəricisi web səhifələrin yüksək performansına yönəlmişdir . Avropanın bir sıra ölkələrində, ABŞ və Kanadada **EH** xidmətlərinin dəyərləndirmə sisteminin dəqiq təhlil edilməsi, internet saytlarında şəffaf dəyərləndirilmənin 4 əsas, 1 əlavə kriteriya əsasında qurulmasına diqqət yetirilir:

Meyar 1. Əlçatanlıq-(saytın istifadə keyfiyyəti və imkanları, əldə etmə imkanları)

Əlçatanlığın qiymətləndirməsi və monitorinqi potensial əngəlləri aradan qaldıraraq hamının (vətəndaşlar və biznesmenlər) internetdən geniş istifadəsini artırır.

World Wide Web Consorsiumu (W3C) web əlçatanlığa belə tərif verib: Əlçatanlıq - əlil insanların web sahifələrini başa düşmək, idarəetmə və qarşılıqlı əlaqə imkanlarını mənimsəməkdir.

W3C tərəfindən əlçatan web məzmununun layihələndirilməsi ilə əlaqəli seçilmiş beynəlxalq standartlar hazırlandı – Web məzmunlu Əlçatanlıq Təlimatları(WCAG 1.0). Qeyd olunan təlimatlar əsas istinad kitabçası olaraq, web icması tərəfindən qəbul edildi və web-səhifələrinin yoxlanılması ilə əlaqədar proqram təminatının geniş fəzada inkişafında istifadə olundu.

Misal olaraq, Birləşmiş İnternetin Qiymətləndirilmə Metodologiyasına əsaslanaraq (UWEM 1.2) web-saytın istifadə imkanlarının və keyfiyyətinin qiymətləndirilərində bir çox avtomatik qiymətləndirmə kriteriyalarından istifadə edilir:

e-Əlçatanlıq yoxlayan proqramı (e-Accessibility Checker), Web saytın optimallaşdırılması (Web site optimization), Aksandra (Axandra) və başqaları. Bu test proqramlar web-saytların səhifə ölçüsünü, sürətini və eyni zamanda nasaz bağlantılarını yoxlayan hissələrdən təşkil olunub.

Meyar 2. Səmərəlilik (EH xidmətlərinin səmərəlilik meyarı)

Online informasiya texnologiyaları hökumət e-xidmətlərinin səmərəliliyini geniş və əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməyə qadirdir.

Səmərəliliyin əsas mənası, az çalışmaq və ya az xərclə çox mənfəət gətirməkdir. E- xidmətlər baxımından səmərəlilik meyarı ümumi səmərəlilikdən bir qədər fərqlidir. Buna əsasən, e-xidmətlər istehsal prosesindən fərqli olaraq son nəticə olaraq maddi məhsulun yaradılışına gətirib çıxartmır. Doğrusu, e-xidmət proseslərin avtomatlaşdırılması nəticəsində dövlət müəssisə və qurumlarında dəyişiklik əldə olunur.

E- xidmətlər, uyğun olaraq həyata keçirildiyi zaman, informasiya sistemlərinin istifadəsilə xidmət göstərmə proseduruna sərf edilən vaxtı müəyyən qədər azaldır. Həmçinin bu da idarəetmə orqanları və müəssisələri üçün açıq və aydın səmərəlidir. (*daxili səmərəlilik* məhz budur). İşin yükünü daha da azaltmaq məqsədilə özünə peşəkar xidmət inteqrasiya sxemləri və həlləri qurmaq məqsədli hesab olunur.

Bununla belə, e-xidmətlər vətəndaşların dövlət orqanları ilə dövlət müəssisələri ilə əməliyyat aparmağa sərf edilən vaxtın maksimum azalmasına zəmin yaradır. Bu hər iki tərəf üçün də çox səmərəli hesab olunur (*xarici səmərəlilik*).

Online məlumat əldə olunma imkanı və interaktiv formanı düzgün doldurmaq, bir çox istifadəçinin vaxtına kifayət qədər qənaət edə bilər, ancaq bu mütləq deyildir. Əgər məlumat əldə edilməsi məqsədilə yaxşı informasiya sistemi və axtarış operatorları mövcud deyilsə, istifadəçinin e-xidmətləri bir vaxt aparan alət kimi qəbul etmə ehtimalı vardır.

Joan C. Steyaert E-xidmətlərinin fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi adlı əsərində dövlət orqanlarını, iki federal və altı agentlik təhlil edib. O, aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmişdir: Kütləvilik (popularity), Məlumatlılıq (awareness), Məmnunluq (conversion), Sadıqlıq (retention) və Əlaqə (contact). Bu beş göstərici internet saytının orta səmərəlilik kriteriyasının hesablaması üçün istifadə edilir.

Meyar 3. Effektivlik

Aichholzer **EH**-in Avstriyada tətbiqini təhlil etmişdir. Bu təhlil fərqli halların tədqiqatlarına əsasən qurulmuş və nəticədə aşağıdakı təsirlər müəyyən edilmişdir:

- Xidmətlərin təkmilləşdirilməsi;
- Səmərəlik meyarının artırılması;
- Gəlir sahələrində genişləndirilmə və xərclərin azaldılması.
- Proseslərin vaxtlarının azaldılması;
- Administrativ maneənin minimumlaşdırılması;
- Yenidən təşkilatlanma və uyğunlaşma problemləri;

Daha ətraflı təhlil verək:

Agentliklər özlərinin web saytlarının səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirməsi üçün müxtəlif çeşidli məlumat toplama üsullarından istifadə edə bilirlər. Bunlar sayt ziyarətçisinin davranışı, web trafik nümunələrin təhlili, və

toplanması, adekvatlıq və faydalılıq məlumatları, sayt fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar müştərinin və heyətin məmnuniyyətini dəyərləndirən bütün sorğular.

Meyar 4. Təsir

EH investisiyasından müsbət dərəcədə təsir gözləntisi var. Belə ki, bəzən real faydaların ölçülmə miqdarını müəyyən etmək çətinliklər yaradır və **EH**-in təsiri ilə əlaqəli qəbul edilmiş ümumi bir yoxdur.

EH-in maddi təsiri iki qrupa bölünür: istifadəçilərin qarşılaşdığı faydalar və xərclər, dövlət qurumlarında toplanmış faydalar və xərclər.

Başqa yanaşmadan baxsaq, e- xidmətlərin təsirini başa düşmək üçün təsirin iki perspektivi (tələb tərəfi və təklif tərəfi) birləşməlidir.

Tələb edən tərəf: E-xidmətin anlaşıma səviyyəsi nə dərəcədədir ? İstifadəçiləri qane etmək mümkündürmü ?

Təklif edən tərəf: Hökumət tərəfindən hansı e-xidmətlər göstərilməlidir ? Həmin e-xidmətlərin sayı nəçədir və nə qədər məhsuldardırlar ?

Heeks təsir qiymətləndirməsini təhlil etmişdir. O, qiymətləndirmənin aşağıdakı indikatorlarını müəyyənləşdirmişdir: rəsmilər tərəfindən maliyyəyə qənaətlər, vaxta qənaət, sorğuların işlənilmə vaxtlarında dəyişikliklər və idarəetmə proseslərində dəyişikliklərin aparılması.

Meyar 5. Şəffaflıq

İqtisadi cəhətdən əməkdaşlıq şəffaflıq anlayışını çox yaxşı idarəçilik meyarlarından biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Şəffaflıq - hökumətin fəaliyyəti barəsində etibarlı, vaxtlı-vaxtında və müvafiq məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması kimi başa düşülür. Şəffaflığa müxtəlif aspektlərdən baxıla bilər:

- Media şəffaflığı-məlumat azadlığının təzahürü

- Siyasi tərəfdən şəffaflıq, bir çox demokratik proseslər zamanı iştirak üçün zəruri ilkin şərtlərdəndir.

.

- Biznes perspektivi baxımından şəffaflıq- bərabər şərtlərdə rəqabətin təyin edilməsi üçün vacib amillərdəndir.

Norveçin GovMon monitoring proyektində şəffaflıq istifadəçi perspektivinə istiqamətlənmişdir, burada istifadəçilərə biznes və vətəndaşlar daxildir. E-xidmətləri təklif edən dövlət təşkilatlarının Web səhifələrinin şəffaflıq meyarı test proqramlar vasitələrindən istifadə etməklə yoxlanılır. Sözügedən bu test, aşağıda göstərilən indikatorların yoxlanışına əsaslanır:

1. Gündəlik məlumat. Qeyd olunan göstərici, vətəndaşlar üçün uyğun olaraq davam edici və qarşıdan gələcək hadisələr haqqında məlumatların mövcud olub-olmamasını yoxlayır.
2. Səhifədə əlaqə məlumatının keyfiyyəti və mövcudluğu. Əlaqə məlumatına adətən e-mail , telefon nömrəsi, ünvan, poçt indeksi və ofis daxili saatlar adiddir.
3. Web sahifənin əldə olunması və axtarışı qabiliyyəti. Qeyd olunan bu göstərici səhifə üçün axtarış funksiyasının olduğunu və onun faydalılıq və keyfiyyət, naviqasiya menyusunun xassələrini və bir sıra nümunələr əsasında saytın xəritəsini yoxlayır.
4. Siyasi müşavirə və konfranslar. Bu göstərici siyasi konfranslarla əlaqədar yazılı protokolların və eyni zamanda digər qeydlərin (video / audio yazıları və canlı yayım) mövcud olub-olmamasını yoxlayır.

Ölkəmizdə **EH** portalı, e-xidmətlərinin keyfiyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsində önəmli monitoring mexanizmidir.

Hər kriteriyanın dəyərləndirilməsində təxmini 3-4 əsas göstəricidən istifadə şərti hesab olunur. Pilot monitorinqi əsasən seçilən 10 əsas xidmət üzərində həyata keçirilir. Nəticə olaraq, ən uğurlu xidmət gələcəkdə ən keyfiyyətli web-səhifəni müəyyən oluna bilər.

NƏTİCƏ

Dünyanın müasir sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafında informasiya anlayışı mühüm strateji vahidə çevrilib. Qloballaşma amili və informasiya cəmiyyəti quruculuğu indiki dövrdə İT-nın zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmağı məcbur edir. Müasir dövrdə informasiyanın inqilabı insan potensialının inkişafını, yeni iqtisadiyyatın yaranmasını və dövlət ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin yenidən qurulmasını tələb edir. Sadalanan məsələlərin həlli məqsədilə çağdaş İKT-dən istifadə olunaraq yaradılan və dövlət idarəetməsinin yeni bir forması hesab edilən e-hökumət böyük bir əhəmiyyətə malikdir.

Struktur baxımından onun tərkib hissələri və onun seqmentləri təhlil olunmuşdur. E-hökumət qurulmasında lider ölkələrin geniş təcrübəsinin öyrənilməsi prosesi e-hökumətin formalaşdırılmasının mərhələli və xeyli vaxt aparan bir proses olduğunu əsaslandırırmışdır.

Bu prosesin I mərhələsinə başlamaq üçün dövlətin müəyyən səviyyədə hazırlığının olmalıdır. ABŞ, Kanada, Koreya və Sinqapur kimi böyük uğurlara imza atmış ölkələrin təcrübəsi elektron hökumət qurulmasında 2 modelin- Şərq (Sinqapur, Koreya) və Qərb (Kanada, ABŞ) olduğunu göstərmişdir. Sözügedən bu modellərin müqayisəli şəkildə təhlilinə əsaslanaraq belə bir nəticə əldə olar ki, bütün ölkələr uyğun vahid nümunəvi bir model mövcud deyil. Hər ölkə öz milli-mənəvi dəyərlərinə, iqtisadi-siyasi sistemə uyğun öz modelini yaratmalıdır. Eyni zamanda milli elektron hökumət quruculuğu üçün həmçinin dünya təcrübəsindən də istifadə olunmalıdır.

E-hökumət quruculuğu sosial, texniki, psixoloji, siyasi, maliyyə və təşkilati xarakterli prinsiplərin yerinə yetirilməsinə məcburiyyət yaradır. Güclü İT infrastrukturu və dayanıqlı maliyyələşmə e-hökumət quruculuğu üçün uğur qazandıran bilən vacib aspektdir.

Respublikamızda informasiya cəmiyyəti və elektron hökumət quruculuğunda ötən illər ərzində toplanılmış təcrübə və əldə olunmuş nəticələr ilk növbədə sistemləşdirilməni, ümumiləşdirməni, təhlillərin və dərin elmi tədqiqatların aparılmasını məcbur hala gətirir.

Azərbaycanda çağdaş IT-nın əsası cənab Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. Azərbaycan IT-nın inkişafı və milli informasiya infrastrukturunun yaradılması 3 dövrü əhatə etməkdədir. Hər üç dövrdə görülən işlər və sözügedən bu sahədə reallaşdırılan siyasət liderimizin adı ilə əlaqədardır. Ulu Öndərin Azərbaycanı təməlini qoyduğu və gələcək yönümlü hesablanmış bu tip işlər cənab İlham Əliyev tərəfindən çox uğurlu nəticələrlə davam etdirilir. Məhz dövlət başçısının qətiyyəti, əməli fəaliyyəti və siyasi iradəsi nəticəsində son illərdə ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinə keçiş sahəsində və elektron hökumət qurulmasında çoxlu işlər görülmüşdür. Qeyd edək ki, İnternet qlobal şəbəkəsi ildən-ildə daha da genişlənir, İKT-nın elmdə, təhsildə, istehsalatda, səhiyyədə və bir sıra xidmətlər prizmasında tətbiq miqyası getdikcə daha da artımı müşahidə olunur. Azərbaycanı milli IT infrastrukturunun qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkəmizdə artıq məhsullar və xidmətlər bazarı, IT və kommunikasiya formalaşdırılmışdır və uğurla fəaliyyəti həyata keçirilir. Cəmiyyət həyatının istənilən sahələrində fərdi kompüterlərin sayı yüksək sürətlə artır. İqtisadiyyatın, istehsalın, kənd təsərrüfatının, dövlət idarəçiliyinin, bank xidmətlərinin və başqa digər sahələrin informasiyalaşdırılması yüksək sürətdə genişlənir.

Elmi təhlillər nəticəsində işlənərək hazırlanan tövsiyələr elektron hökumət planlanması çərçivəsində reallaşdırılan sonrakı layihələrin reallaşdırılması zamanı nəzərdə saxlanılacaqdır.

Elmi-tədqiqat işi zamanı aparılmış araşdırmalar ölkəmiz üzrə İT-nin tətbiqinin yüksək sürətlə səmərəli iqtisadi nəticə verdiyini göstərmişdir. ÜDM-da İT sektorunun xüsusi olan çəkisinin illər boyu daha da əhəmiyyətli dərəcədə artımı əyani bir şəkildə bunu sübut edir.

Ölkədə mövcud olan e-xidmətlər, onların portalda düzülmə ardıcılığı və istifadə dərəcəsinə əsaslanaraq vurğulaya bilərəm ki, dövlət orqanları tərəfindən təklif edilmiş xidmətlərin elektron halda reallaşdırılması o qədər də yuxarı səviyyədə deyil. Bu səbəbdən dövlət orqanlarının təklif etdikləri xidmətlərin bir çox hissəsinin elektronlaşdırılması yönündə daha da çox tədbirlərin reallaşdırılması şərtdir. Bundan başqa dövlət orqanlarının təklif etdiyi bütün xidmətlərin elektronlaşdırılması daha da məqsədəuyğun olardı. E-xidmətlərlə əlaqədar portalların dizaynı haqqında deyə bilərik ki, bu sahənin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir çox ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq xidmətlərin vətəndaşlar və biznesmenlər üçün bölmələrə ayrılması daha da yaxşı olardı. Əlavə olaraq istifadəçi ehtiyaclarının və məmnunluğunun sistemli monitorinqi də aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının inkişaf etməsi üçün İKT aid Milli strategiya (2004-2012), Azərbaycan qəzeti, 17.02.2003.
2. Elektron imza və e-sənəd barəsində AR-in qanunvericiliyi, Azərbaycan qəzeti, 10.04.2004.
3. Azərbaycan Respublikasında rabitə və İT-nin inkişaf etməsi naminə 2005-2008-ci illərə görə olan Dövlət Proqramı. 22.10.2005 Azərbaycan qəzeti,.
4. İmamverdiyev N.Y. Təhlükəsiz və Etibarlı olan elektron hökumət yaradılışının bir çox məsələləri, Kibernetika və informatikanın problemləri 2-ci beynəlxalq konfr., Bakı, 24-26.10.2006, cild.2, 81-83 s.
5. İmamverdiyev Y.N., Əliquliyev R.M. Rəqəm İmzası Texnologiyaları, Bakı, Elm, 2003, 129-131 s.
6. Fətəliyev T.X., Əliquliyev R.M. Korporativ şəbəkədə e-sənədlərin mübadiləsinin avtomatlaşdırılması sistemi, AMEA Xəbərləri, 2002, №4, s.46-50.
7. Elektron hökumət portalı barəsində Əsasnamənin təsdiq olunması eləcə də e-xidmətlərin genişləndirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında AR prezidentinin verdiyi Fərman

Rus dilində:

8. Гаджирагимова М.Ш., Фаталиев Т.Х., Алгулиев Р.М. Интеграция корпоративных систем архива и документооборота, Известия НАНА, 2006, №3, с.11-18.
9. Загорюлько Ю.Ф., Костов Ю.В., Сидорова А.Е., Кононенко И.С., Подходы аналитики рабочего процесса. Информационные технологии, 2005, №12, с.6-15.

- 10.Ланин В.В. Алыгулиев Р.М.Система интеллектуального поиска, классификации документов для портала //Proceedings of the 15th International Conference Knowledge Dialogues Solutions KDS 2010, Varna, Bulgaria, 22.02.2009, pg.150-158.
- 11.А.Самойленко, В.Дюк, Data Mining, 2001 Питер, 368 с.

İngilis dilində:

- 12.Sanger J., Feldman R. Text mining: advanced approach for analyzing unstructured data, Cambridge University Press, 2008, 412 pp.
- 13.Шаров В. Information Lifecycle Management,byte, №12, 2005
- 14.Salton G., Yang C.S.,Wong A.Vector model for automatic indexing process,Communication of the ACM, 1976, v.19, №9, pp.610-619.
- 15.Sebastiani Y. Machine, F.Yang learnings at automated text categorizations ,ACM Computing Survey, 2003, v.35, №2, pp.2–46.
- 16.Yang Y., Cllnic M., Chute G. Examples based mapping methods for text categorizations and retrievals, 1995, v.13, №4, pp.253-278.
- 17.Aliguliyev R.M., Alguliev R.M.Effective summarization methods of text document,Proceedings of the 2006 ACM/WIC/IEEE Compiegne, France, 20.04.2005, pp.263-270.
- 18.Xiong M.,Jin H., S.W u Information value evaluation models for ILM.Proceedings of the 9th International Conferences on Artificial Intelligence, , Networking, Parallel/Distributed Computing,Thailand,Phuket, 06-08.08.2008, pp.543-550.
- 19.Laurel Ruma, Daniel Lathrop.Open EGovernment: Transparency, Collaboration, Participation on Practice (2011).

20. Alıghuliyev R.M. A method of clustering a collection of documents and an algorithm for evaluating the optimal number of classes(en), 2007, №4, c.650-659.

İnternet resursları:

21. IDC, Europe Electronic Document Management markets reviews and Forecasts, 1998-2003, <http://www.idc.com/>
22. <http://president.az> .
23. www.eqanun.az .
24. <http://publicadministrations.un.org/egovkb>.
25. <http://azkurs.org/azyarbajjan-respublikasi-tyashsil-nazirliji-azyarbajjan-dyuvly.html?page=4>
26. www.en.wikibook.org/E-government .
27. [http://cssn.gov.az/documents/Elektron hökumət portalı.pdf](http://cssn.gov.az/documents/Elektron_hokumet_portalı.pdf)
28. E-government survey 2011.
29. <https://www.e-gov.az/az>

ANNOTASIYA

Elektron hökumət dedikdə, müasir İKT imkanlarından istifadə edərək dövlətin idarəedici funksiyalarının sosial-iqtisadi cəhətdən həyata keçirilməsinə real şərait yaradan idarəetmə sistemi başa düşülür. Belə sistemin fəaliyyəti dövlətçiliyin inkişafına və möhkəmlənməsinə, dövlət hakimiyyət orqanları və müəssisələrinin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkil olunmasına, cəmiyyətin və həmçinin dövlətin resurslarından məqsədyönlü şəkildə və qənaətlə istifadə olunmasına, biznes strukturları resurslarının səmərəli şəkildə sərfiyyatına, vətəndaş şəxslərin mənafeələrinin qorunmasına və eləcə də onların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət göstərir.

E-hökumət dövlət qurumlarının bütün vətəndaşlara və həmçinin biznes qurumlarına İKT-nin istifadəsilə e-xidmət göstərməsidir. Bu xidmətlərin bir qolu elektron sənəd dövriyyəsidir. İnformasiyanın elektron sənəd dövriyyə sistemi fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Başlıca olaraq, bu sistem iri həcmli informasiyaların qəbul olunması, emalı, saxlanılması və yayılması məqsədilə nəzərdə tutulub.

İşdə e-hökumətin inkişaf modelləri, sənəd dövriyyəsi mexanizmi və onun bu günkü vəziyyəti, problemi və təkamül yolları açıqlanmışdı. Bu sahədə icmal nəticə verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Электронное правительство - это система управления, которая создает современные условия для социально-экономической реализации государственных функций с использованием современных возможностей ИКТ. Функционирование такой системы служит укреплению и развитию государственности, целенаправленному и экономному использованию государственных ресурсов, эффективному использованию деловых ресурсов, защите интересов граждан и повышению их интеллектуального уровня и так далее. Электронное правительство - это предоставление электронных услуг государственными органами всем гражданам и предприятиям, на территории Азербайджанской Республики, использующим информационные и коммуникационные технологии. Одним из направлений этих услуг является электронный документооборот. Система электронного документооборота информации имеет индивидуальные особенности. Прежде всего, эта система предназначена для получения, обработки, хранения и распространения больших объемов информации.

В работе описаны модели развития электронного правительства, механизм документооборота и его современное состояние, проблемы и пути эволюции. Дан сводный результат в этой области.

SUMMARY

E-government is a management system that creates modern conditions for the socio-economic implementation of public functions using modern ICT capabilities.

The functioning of such a system serves to strengthen and develop statehood, public control over all activities of the public authorities, the purposeful and economical use of public resources, the efficient use of business resources, protecting the interests of citizens and raising their intellectual level, and so on. E-government is the provision of electronic services by state bodies to all citizens and enterprises on the territory of the Republic of Azerbaijan using information and communication technologies. First of all, this system is designed to receive, process, store, disseminate large amounts of information.

The dissertation describes the development models of e-government, the workflow mechanism and its current state, problems and evolutionary paths. A summary result in this area is given.